

Мирослав М. Поповић

**ДРЖАВНА ВЛАСТ У
КРУШЕВАЧКОМ ОКРУГУ 1840-их
ПРАВНИ И ДРУШТВЕНИ АСПЕКТИ**

Рецензенти:

проф. др Сузана Рајић
проф. др Маша Кулаузов
др Иван Бецић, виши научни сарадник

Стручни редактори:

Оливера Думић
Никола Миловић

Издавачи:

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ, КРУШЕВАЦ
УДРУЖЕЊЕ ЗА КУЛТУРУ И УМЕТНОСТ ЛОГОС, СВОЈНОВО

За издавача:

Ненад Соколовић
Ненад Васковић

Уређивачки одбор:

др Дмитар Атанасов, проф др Голуб Јашовић, проф др Предраг Драгојевић, др Бранко Надовеза, научни саветник, проф др Радован Радовановић, др Ивица Тодоровић, научни саветник, др Иван Бецић, виши научни сарадник, проф др Дејан Дашић, др Мирослав Поповић, научни сарадник, др Кристиан Јерић научни сарадник, др Љубиша Васиљевић, музејски саветник, Костјантин Рахно, старшии науковий співробітник, мр Зоран Вучић, мр Небојша Ђокић, А. В. Калининченко, кандидат історичних наук, асистент, Ненад Соколовић, Оливера Думић, мр Методије (Марковић), Ненад Васковић.

Адреса издавача

Историјски архив Крушевац, Мајке Југовића 6, 37000 Крушевац

ISBN 978-86-80836-57-7

Тираж: 300

Штампа:

АТЦ Београд

Лектор:

Марија Живковић

МИРОСЛАВ М. ПОПОВИЋ

**ДРЖАВНА ВЛАСТ У
КРУШЕВАЧКОМ ОКРУГУ 1840-их**

ПРАВНИ И ДРУШТВЕНИ АСПЕКТИ

Својново, Крушевац, 2023.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
УВОД:	11
ДРЖАВНА ВЛАСТ У УНУТРАШЊОСТИ СРБИЈЕ 1804–1840	
У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ	11
Карађорђево законик и Протокол Шабачког магистрата	25
ВЛАДАВИНА КНЕЗА МИЛОША ДО УСТАВА ИЗ 1838.	27
Судске инстанце 1815–1838. године	27
Прописи везани за локалну управу,	33
судство и судски поступак 1815–1838. године	
Успостављање и устројство примирителних	38
и окружних судова и начелстава	
СТАЊЕ У ЛОКАЛНОЈ СРЕДИНИ:	47
ОКРУЖНИ СУД И НАЧЕЛСТВО У КРУШЕВЦУ 1840-их	
СТАЊЕ У НАХИЈИ/ОКРУГУ КРУШЕВАЧКОМ	47
Суд Округа крушевачког 1840-их	69
Примирителни судови у Крушевачком округу 1839. године	72
Списак општина у Округу крушевачком у којима	77
су постојали примирителни судови из 1843. године	
Статистика Суда Округа крушевачког из 1844. године	81
Чланови и особље Суда Округа крушевачког 1844. године	85
КАКО ЈЕ ФУНКЦИОНИСАЛА ДРЖАВНА ВЛАСТ	89
У УНУТРАШЊОСТИ СРБИЈЕ СРЕДИНОМ 19. ВЕКА	
– ПРИМЕР КРУШЕВЦА	
ЗАКЉУЧАК	111
БИБЛИОГРАФИЈА	121
State Authorities of the Kruševac County in the 1840's:	127
legal and social aspects.	

ПРЕДГОВОР

Књига која је пред нама представља покушај да се процес развоја судске и извршне власти у Кнежевини Србији 1840-их, уз неопходан осврт на стање у претходном периоду, од почетка Српске револуције, прати на нивоу државе и на нивоу збивања у унутрашњости Србије, тј. у Крушевачком округу. Припојен српској држави накратко у Првом српском устанку (1806–1813), затим коначно 1832/1833. године, представљао је важно административно и економско средиште, са пуно истакнутих личности који су имали велики утицај не само у локалу, већ и на збивања у читавој држави, попут Милете Радојковића, Петра Лазаревића Цукића, браће Симић и других. Они су, поред своје економске моћи која је лежала у имањима и утицају у крушевачком крају, заузимали важне позиције и у самом државном врху и вођењу државних послова. Као такви, били су повезани и чинили узак круг српске елите, коју је врло занимљиво пратити не само у престоници, већ и у њиховим пословима и активностима у локалној средини, одакле је потицала њихова моћ, што заједно представља једну целину и друштвени феномен.

С друге стране, развој институција судске и извршне власти веома је важан, и на нивоу целе српске државе и на нивоу локалне средине, који су многоструко повезани. Окружни судови и начелства су предвиђени Уставом из 1838. године, а дефинисани прописима из 1839. и 1840. Управо су истакнути појединци о којима је било речи утицали на рад и функционисање истих, на локалном и државном нивоу. Некако се деловање Петра Лазаревића Цукића, браће Симић и начелника Радована Петровића преплићу управо 1840-их,

када се српски државни апарат и администрација развијају, када се младо српско друштво и држава суочавају са новим изазовима на нивоу свакодневног живота српских грађана. Те изазове је требало савладати, без много државотворног искуства, уз покушаје и грешке, и све негативне појаве које могу да потекну из неразвијене средине, која се уклапала полако у савремене трендове европске државности. Било је злоупотреба, мањкавости, али и добрих решења, која су тежила да задовоље потребе грађана, државе и локалних моћника. Наш рад представља прилог истраживању и нема за циљ да представи целовиту слику, већ само кључне моменте који представљају најбитније делове слагалице. Такође, међа за наше истраживање је и доношење Полицијске уредбе 1850. године, када полиција добија право кажњавања и када се донекле мења слика функционисања извршне власти у унутрашњости.

Ова публикација је настала на основу делова наше књиге *Судство у Кнежевини Србији: организација и основе судској институцији*, Београд, 2016, те радова „Примирителни судови Крушевачког округа и стање Суда Округа крушевачког 1844. године“, у: *Кайија Поморавља у духовној историји српског народа: шемајски зборник*, уредници Сузана Рајић, Голуб Јашовић, Иван Бецић, Љубиша Васиљевић, Својново-Крушевац, 2017, 127-134. и „Прилози историји Начелства и Суда Округа крушевачког из 1847-1849. године“, у: *Крушевац и околина у историји српског народа: шемајски зборник*, уредници Момчило Исић, Голуб Јашовић и Иван Бецић, Својново-Крушевац, 2019, 45-50. Текст књиге је у великој мери допуњен додатном литературом и изворима, делови су адекватно повезани, да би све чинило смислену целину, те је прикључен одговарајући ликовни материјал. Терминологија 19. века је осавремењена, а негде је и задржана, уз одговарајућа објашњења у напоменама или тексту.

Аутор овом приликом жели да се захвали издавачима, рецензентима и мр Небојши Ђокићу на свесрдној сарадњи, уз жељу да истакне потребу да наша историографија, поред капиталних подухвата на подручју политичке и друштвене историје српске државе, добије и више добрих монографија локалне историје. Дело представља допуњено издање књиге *Судска и извршна власи у Крушевцу 1840их: прилози за историју*, Крушевац, Својново, 2020.

УВОД: ДРЖАВНА ВЛАСТ У СРБИЈИ 1804–1840

У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

Пошто су изграђивали државу, српски устаници су радили и на њеном уређењу, ослобађали земљу, од Порте тражили посебна права и привилегије и, независно од тога, доносили правне прописе о уређењу државе. Главна помоћ у овом послу долазила је од учених Срба из Угарске, пре свега Божидара Грујовића и митрополита Стевана Стратимировића. Каква је Србија требало да буде најбоље говоре надахнуте речи Грујовића: „Првиј дакле господар и судија у вилајету (држави) јесте закон... Он да заповеда господарима, војводама, Совету, свјашченству, владикама, и свакому малому и великому. Он ће нас бранити, и слободу и вољност сачувати.“¹ Према казивању Јанићија Ђурића², које представља прву вест о успостављању српских судова у Првом устанку, Карађорђе је, после протеривања Кучук Алије из Јагодине у Београд, сазвао Скупштину у Остружници и наредио Ђурићу да позове нахијске старешине да дођу и поведу двоје-троје истакнутих људи за избор судија, јер устаничка држава није могла функционисати без судова. Према Баталаки³, старешине су повеле људе који су изабрани за судије и постављени по разним нахијама. Теодосије Марићевић, трговац из Орашца, изабран је за судију у Крагујевачкој нахији. Како је био незадовољан

1 Р. Љушић, *Историја српске државности II. Србија и Црна Гора: нововековне српске државе*, Нови Сад, 2001, 60–61.

2 Јанићије Ђурић (око 1779–1850) био је Карађорђево писар, или, како је себе називао, „тајни секретар врховног војводе“.

3 Лазар Арсенијевић Баталака, политичар и историчар Првог српског устанка (1793/1795 Буковик, Крагујевачки округ – 1869, Београд).

добијеним положајем, он се сукобио са Карађорђејем и изгубио је живот. Скупштина у Остружници је маја 1804. бирала судије, али не знамо да ли су основани сви или само неки нахијски судови.⁴

У петој тачки „захтева“, које су устаници пре избора судија поднели дахијским представницима у Земуну, тражено је да се у свакој нахији успостави судница (кадилук), у којој би се праведно судило и само прâви кривци хапсили, а судије биле праведне, догобојажљиве и неподмитљиве, које раји не би чиниле неправде. Преговори нису успели, те је турска организација суда постала непотребна.⁵

Након што се приступило избору судија, у изворима не постоје подаци о спровођењу ове одлуке и начину организовања суда, осим Баталакине изјаве да су судије на неки начин постављене, али и да се народ радије обраћао војним старешинама него судијама, те су судије, стога, по Баталаки, на почетку биле беспослене. Значају одлуке о организовању суда доприноси то што је донета на првој скупштини којој су присуствовали представници свих ослобођених нахија Београдског пашалука.⁶

На уређењу суда радило се и током Скупштине у Ваљеву, маја 1804. У периоду између неуспелих преговора са дахијским представницима и сабирања српске војске пред Београдом, у Топчидеру, прота Матеја и Јаков Ненадовић оку-

4 Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српској усџанка I*, Београд, 1979, 139-140; „Копија историје сербске сочињавана Јанићијем Ђурићем“, у: *Казивања о српском усџанку 1804*, приредила Д. Самарџић, Београд, 1980, 67; R. Ljušić, „Srpska sloboda“, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 2 (1992), 354.

5 „Пунктови од Сервијанаца изискујемо месеца маја 1804 года“ (т. 5), у: *Први српски усџанак: акџа и писма на српском језику I, 1804-1808*, у редакцији Р. Перовића, Београд, 1978, 68; R. Ljušić, „Srpska sloboda“, 354.

6 Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српској усџанка I*, 140; R. Ljušić, „Srpska sloboda“, 355.

пили су представнике Ваљевске нахије на Рељином пољу. На Скупштини су одредили ко ће чувати нахију од упада Турака из Сокола и Ужица и ко ће предводити Ваљевце у борбама око Београда. Том приликом, на предлог старешина (кнежинских кнезова), такође су изабрана два човека (Петар Читак из Мушића и Јован Рабас из Рабаса), који су, по мишљењу учесника Скупштине, били поштени и прâви кметови, па им је дата власт да буду и судије. Секретар је испрва био поп из бранковачке цркве, затим Сава из Купинова, који се запопио, а после њега Петар Новаковић из Осека. Додељена су им три пандура и начињени колибе и апс у немачком шанцу код Кличевца. Чланови суда су се издржавали од својих кућа; после две-три године по нахији се на два члана опорезивало по 35 цесарских дуката, једно говече и 500 ока жита на годину.⁷

Прота Матеја је на основу *Крмчије* саставио тзв. *Закон њроџе Матеје*⁸, који је проглашен на Ваљевској скупштини. Ни у *Мемоарима* проте Матеје ни у другим изворима нема потврде да је овај закон важио у целој земљи, па се сматра да то није био закон за читаву тада ослобођену територију Србије (Београдски пашалук), већ само за Ваљевску нахију, чија га је скупштина и донела, односно потврдила. Без сигурног

7 Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, Београд, 1947, 135-137, 312-313; D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, Beograd, 1984, 82; R. Ljušić, „Srpska sloboda“, 355.

8 Поброяни су неки параграфи: „1) Ко би убио човека, да се убије и на коло метне; 2) Ко отме девојку силом (као што је гдегде бивало, а особито у каквим бунама кад се судови побркају), тај женик, кум и стари сват шибу да трче, а други штаповима да се каштигују; 3) Ко украде јагње, прасе, коња или вола, тај да плати двоје и да се каштигује штаповима; 4) Ко утече из војске без допуштења, да трчи шибу; 5) са страже који побегне да се стреља; 6) Ко се криво закуне и криво сведочи, тај сву ону штету за коју је сведочио, да плати, штаповима да се каштигује, и да му се никада више ништа не верује, и да се за свагда лажом проглаша; 7) Кад се сваде и псују, који се привати за оружје, као пола убиства, да трчи шибу“ итд. — Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, 136.

одговора остају и питање примењивања поменутог закона у устаничком животу Ваљевске нахије, као и у ком временском периоду су његови чланови могли важити.⁹

О установи суда у првој години Устанка сведочи податак да су Јадрани, склопивши сепаратни мир са Турцима, трећом тачком мира осигурали право да самостално уреде судску власт, што је, можда, једна од последица Скупштине у Остружници.¹⁰

Према Д. Јанковићу, прве судије на почетку Устанка нису вршиле искључиво судску функцију, већ истовремено управну и судску. Народ је, заправо, у то време под судијама подразумевао органе власти уопште. Тада изабране судије нису играле значајну улогу, јер су у Револуцији војне старешине имале одлучујућу улогу, како у војним тако и у другим, цивилним, па и судским пословима.¹¹

До оснивања Правитељствујушчег совјета 1805. године о установи суда нема значајних података у изворима. Долазак Божидача Грујовића у Србију био је пресудан у погледу оснивања Савета¹² и организовања врховне земаљске власти. У том циљу, он је саставио више значајних аката, међу којима су *За њамјайи* и *Слово*, у ствари правна акта о двама установама, Правитељствујушчем совјету и поглавару земље (вожду). Та акта представљају темељ скоро свих каснијих законодавних радњи из 1805, али и оних из 1808. и 1811. године. Прота

9 D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 84; R. Ljušić, „Srpska sloboda“, 355.

10 Вук Караџић, *Прва година српској војевања на дахије*, Тршић-Београд, 1979, 99; R. Ljušić, „Srpska sloboda“, 356.

11 D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 84.

12 Устаничка влада није имала устаљено име, па су коришћени разни називи: Правитељствујушчи совјет сербски, Совјет народњи сербски, Обшће-народни собор, Национални собор сербијански, Синод, Савет, Управни савет. — Р. Љушић, „Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805-1918)“, *Српске студије* 1 (2010), 87.

Матеја и Вук Караџић тврдили су да је Правитељствујушчи совјет основан на Скупштини у Борку, на Велику Госпојину, 27. августа 1805. године.¹³ Не може се изричито тврдити када је настала ова установа, јер је о Савету било речи на Скупштини у Пећанима, а одлука о његовом оснивању донета је у војном логору у Ужичкој нахији, пре напада на Карановац и Ужице; седиште логора био је манастир Боговађа. После Скупштине у Борку, Карађорђе је допустио Проти да изабере чланове за Савет и да се са њима смести у Вољавчу, уз вождово обећање да ће допустити пресељење Савета из Вољавче у Смедерево чим град буде ослобођен. Према Грујовићу, Савет се делио на две целине, а прва је била Влада састављена од шест министара, и то: министра војног, министра финансија („касе вилајетске“), министра правосуђа („великиј судија“), министра цркве и просвете, министра иностраних дела и министра унутрашњих дела („попечитељ мира, реда и трудољубија“). Њихове дужности су појединачно, кратко и уопштено више наговештене него прописане. Предвиђена је одговорност за рад, али се не види коме. Остављена је могућност да једна особа обједини дужност два министра — војске са унутрашњим делима и правосуђа са просветом и црквом. У *Слову* је Грујовић указао на предности правне државе. По њему је први господар и судија у вилајету закон, који је требало да заповеда господарима, војводама, Савету, свештенству и владикама, како малим тако и великим. Наглашавао је да се судије морају повиновати само разуму и правди.¹⁴

Не зна се колико је дуго Савет остао у Вољавчи и чиме се све бавио, осим да је пресуђивао мања кривична дела народу

13 Датуми у раду су по новом календару, осим када су наведени паралелно по старом и новом.

14 Р. Љушић, *Вожд Карађорђе: биографија*, Београд, 2003, 109-112.

из околине. Карађорђе је, после обиласка, дозволио саветницима да се преселе у Боговађу. У Вољавчи су саветници од једне собе у конаку направили судницу и почели да раде нацрте о уређењу врховне управе, суда и осталих институција. Према тврдњи проте Матеје, тада су уређени магистрати у свакој нахији и припремани други правни акти. У Боговађи су, од 16. до 24. октобра 1805. године, настала сва правна акта о уређењу државе. *Уредба о суду (Учрежденије судејств)*, која представља један од најзначајнијих аката, донета је 23. октобра. Према Вуку Караџићу, Савет је из Смедерева слао по нахијама кратке уредбе како ваља судити. Савет је ове уредбе вероватно започео да упућује магистратима из Боговађе, а потом наставио у Смедереву, где се убрзо преселио, осталим властима.¹⁵

Првим делом *Учрежденија судејств* уређени су мирски (световни) судови. Судство је било четворостепено, тј. постојали су: 1) сеоски суд, 2) кнежински суд, 3) нахијски суд и 4) Велики суд народни. Прва три суда налазила су се у свакој административној јединици (селу, кнежини и нахији), док је четврти суд био сам Савет.¹⁶ У сваком селу нахије постављена су два или три кмета и један сеоски кнез. Сеоски кнез се са кметовима и попом сваке недеље и празником састајао код цркве и ту су судили сељацима. Шта није могао да суди сеоски суд, пресуђивао је кнежински, који је функционисао на принципу сеоског. Предмете које није могао да пресуди кнежински суд слати су кнезу нахије, који је позивао себи једног кнеза, три или четири кмета изабрана од нахије, проту, свештеничког намесника и још једног свештеника, па су сва

15 В. Караџић, „Правитељствујушчи совјет српски“, у: Исти, *Историјски списи* II, Београд, 1969, 59; R. Ljušić, „Srpska sloboda“, 360; Исти, *Вожд Карађорђе*, 112.

16 Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 113.

седморица заједно судили. Оно што ни нахијски суд није могао да пресуди слато је с писмом нахијског суда у Велики суд народни — Савет. Када је неки од поглавара, кнезова или који други од судија морао да иде у војску, уместо себе је у нахији постављао другога да суди, прима заповести и јавља народу.¹⁷

Други део *Учрежденија* посвећен је свештеничким судовима, који су имали исте степене: 1) суд намеснички (у свакој кнежини), 2) суд протојерејски (у протопопијату), 3) суд архијерејски (у свакој епархији) и 4) Велики народни суд (Врховни мирски и свештенички суд). Прописан је састав суда и судски поступак. Пропис, донет 24. октобра на наредној седници Савета, је пратио претходне одлуке и допуњавао их. Само је Врховни суд могао доносити смртне пресуде и упућивати кривце на извршење казне. Глоба, хараће и батинање топузом и секиром били су забрањени. Кривци су се могли кажњавати батинама и апсом. Сваком је било допуштено да тражи од Савета „облагчение тјаготе своје“, да подноси разне представке, протесте и предлоге. Свако је својим иметком могао слободно да управља, без икаквих ограничења. Проглашена је слобода трговине, забрањена је препродаја и куповање унапред.¹⁸ По уредби од 7. децембра, донетој на скупштини у Смедереву, Савет је био највиша судска установа и радио као Суд вилајетски (у претходним актима Врховни суд и Велики суд народни), једини имао право да изриче смртну пресуду и казну равну „пол смертне“. Ови прописи су везани за одлуке донете у Боговађи 24. октобра и представљају наставак раније донетих законодавних прописа, са којима чине јединствену целину. Прота Матеја је потврђен за председника Савета, сви саветници су имали јед-

17 Исти, „Srpska sloboda“, 363.

18 Исти, *Вожд Карађорђе*, 113; Исти, „Srpska sloboda“, 364-365.

наку власт да суде и саветују се, а Савет је могао самог себе да допуњава, поправља и уређује.¹⁹

Из сведочанства о поравнању између Јакова Ненадовића и проте Матеје Ненадовића, на скупштини у граду Кличевцу, 7. маја 1806, види се хијерархија судова. Инстанце су биле сеоски кнез, буљубаша од среза, кнез велики, командант нахије и Синод, Суд велики (Савет).²⁰

Могуће је да све до августа 1807, када је закључено примирје, због ратних догађања судови нису свуда устројени, а уколико су и били устројени онда свакако нису почели са нормалним радом. После заузећа Београда Савет је поново предузео кораке за јачање правосудног апарата, на шта је утицао, по свом доласку, и руски изасланик Родофиникин. У његовом пројекту организације власти, *Основанију љравитѣљства сербскаго* (20. август 1807), два члана су посвећена правосуђу.²¹ Дајући кнезу право помиловања, Родофиникин је додао да кнез не може и судити, већ да „право или власт наказовати повине остаје непремено у руку законог суда“. Предвиђао је да у свакој нахији њен управник (губернатор), са још двојицом саветника које му нахија одреди, „сваке године држи суд над људма своје нахије“ и да ти нахијски судови важнија дела, нарочито она која заслужују смртну казну, достављају Савету на пресуђивање.²²

Основаније није добило подршку руског цара, али су судови установљени крајем године на иницијативу Савета. Према Вуку

19 Исти, *Вожд Карађорђе*, 118-119; Исти, „*Srpska sloboda*“, 366-367.

20 Т. Живановић, *Законски извори кривичној љрава Србије и историјски развој њејов и њеној кривичној љравосуђа од 1804. до 1865*, Београд, 1967, 9; Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српској устјанка I*, 227-228.

21 Д. Папазоглу, *Кривично љраво и љравосуђе у Србији (1804-1813)*, Београд, 1954, 23.

22 Д. Јанковић, *Srpska држава Prvog ustanka*, 211; „Основаније правитељства сербскаго“ (чл. 1, 6, 7), у: В. Берко Савић, *Карађорђе: документи I, 1804-1809*, Горњи Милановац, 1988, 284-285.

Караџићу, Савет је крајем 1807. године послао распис нахијама да се у свакој постави суд од тројице судија (председника и два члана) и једног писара. Судије је бирао народ, а ако нису имали писара, Савет је био дужан да га нађе и пошаље. Председник је имао годишњу плату од 400 гроша, а чланови и секретар по 300. Овом суду је сваки човек могао тужити и војводу, који је у том случају морао изаћи пред суд. Ко није био задовољан нахијским судом могао је поднети тужбу Савету.²³ Новембра 1807. године Савет је упутио позив војсци и становништву да се у најкраћем року јаве сви који знају да читају и пишу српски, а желе да ступе у државну службу. Пријављени су били постављени за судије. Већи део школованих Срба из Аустрије, који су прешли у Србију, такође су постављени за писаре у судовима.²⁴

У писму Карађорђу од 25. маја 1808. године, А. А. Прозоровски, руски заповедник у Влашкој, залагао се за начело да *без суда нико не може бити кажњен*, које се налази у *мудрим законима великих руских владара*. Одлука о приступању изради прописа из области правосуђа донета је на састанку у Малом Борку, у кући Симе Марковића, 5. јуна. Родофиникину је том приликом успело да смири духове и добије престанак Карађорђа и чланова Савета да ради на законима Србије. После неколико дана, Родофиникин је обавестио Карађорђа да ради на пројекту уређења судства у Србији (писмо Родофиникина Карађорђу од 10. јуна 1808). Карађорђе је у писму Родофиникину од 12. јуна узгредно прихватио његов рад и изнео намеру да се састане са генералом Прозоровским. Ро-

23 В. Караџић, „Правитељствујушчи совјет српски“, 59.

24 Д. Папазоглу, *Кривично право и правосуђе у Србији (1804-1813)*, 24; Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског усјанка I*, 256; М. Вукићевић, „Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године“, у: *Криминалистика у Србији (Ковчежић за историју) 1793-1914*, приредио и обрадио Живојин Л. Алексић, Београд, 1996, 177.

дофиникин је у писму Карађорђу 23. јуна јавио да је написао неколико закона које му шаље на разматрање. У писму од 8. јула 1808, Карађорђе се захвалио на послатим законима и показао пуно поверење у Родофиникинов рад, да би Родофиникин 14. новембра саставио „конституцију“ о унутрашњем уређењу Србије, која није прихваћена од руског двора.²⁵

Родофиникин је 21. новембра 1808. поднео Прозоровском рапорт, који се односи на организацију судства у устаничкој Србији. Прво је дао опис судских места која су постојала у Србији. Као првостепена инстанца постојао је сеоски суд, који се састојао од попа, кнеза или сеоског старешине и два до три кмета, који су судили сваког празника по изласку из цркве. Другостепени, кнежински суд састојао се од кнеза одељења (?), два или три кмета и свештеничког намесника. Суд трећег степена, нахијски, састојао се од поглавара, тј. нахијског старешине, једног кнеза, три или четири кмета, једног свештеника, свештеничког намесника и протопопа. Ако парничари нису били задовољни пресудом овог суда, ишли су пред Савет. Родофиникин је тврдио да су, поред наведених судова, у Србији по свим варошима постојали магистрати за суђење трговачких спорова и да су они такође вршили полицијску дужност по варошима.²⁶ М. Вукићевић, Д. Папазоглу и Д. Гавриловић с правом су посумњали у упоредно постојање магистрата у варошима, поред нахијских судова.²⁷ Родофиникин је сматрао, како је изнео у напоменама, да је потребно завести и утврдити само сеоски суд, јер за друге, више судове, нема довољно писмених људи, а да другостепени орган буде Савет или вожд. Ро-

25 В. Берко Савић, *Карађорђе: документи I, 1804-1809*, 352-356, 368, 370, 376-379, 385, 447-448.

26 Документ објављен у: М. Вукићевић, „Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године“, 179-180.

27 Опширније погледати у: D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 212, нап. 24.

дофиникин је напоменуо да „већим делом ова судска зборишта данас нису у снази“. Он је сматрао да је Правитељствујушчи совјет требало претворити у Народни суд и поделити га на два одељења — за кривична и за грађанска дела. После тога би требало уредити Правитељствујушчи совјет или Сенат и у њега увести све главне устаничке старешине.²⁸

Током 1808. године оснивани су магистрати по варошима, али се из једне наредбе Савета, од 22. септембра 1808. године, која је издата свим старешинама и народу у Шабачкој, Ваљевској, Зворничкој и Ужичкој нахији, види да у неким варошима још нису били установљени. Савет наређује да се нико не усуди да стане на пут магистрату, а да његови чланови суде по правди и савести.²⁹ Према Баталаки, судове је Савет снадбео неким упутствима, која су више саветовала судије да се човечно понашају према људима који долазе пред суд него како да суде.³⁰

На Скупштини у Тополи, 10. децембра 1808. године, усвојен је нацрт основног уставног акта. Договор у Тополи довршен је у Београду и преточен у правна акта којим је конституисана врховна и локална власт у Србији. На Народној скупштини, одржаној на Св. Никољу у Београду 1808. године, донет је Уставни закон, а за проблематику судства најважније је да је Савет признат за врховни суд.³¹

Веома су важна два „урежденија“ за судове — једно за Суд вароши Ваљева и Ваљевске нахије и друго за Шабац и Шабачку нахију. Прво је издао Савет, 13. јануара 1809. године. Њиме су регулисани персонални састав Ваљевског суда, начин његовог

28 *Исти*, 212-213; М. Вукићевић, „Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године“, 180.

29 М. Вукићевић, „Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године“, 179.

30 Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српској устјанка* I, 361.

31 Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 237; Исти, „Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805-1918)“, 86.

рада и друга питања у вези са тим судом и његовим суђењем. Савет је именовано четири лица која су улазила у Ваљевски суд, с тим да су она деловала као колективни орган. Први од њих, сенатор, сматрао се најстаријим и називао судијом, а четврти је био секретар. Сви су морали сваког дана да буду у судници и ван ње нису смели да примају појединачно тужбе ни жалбе. Странке у суд нису смеле да улазе наоружане; оружје се остављало испред канцеларије. Војводи Јакову Ненадовићу и другима забрањено је да пред судом и од њега штите своје рођаке и ортаке. Судије су морале да суде непристрасно, објективно и свима једнако. Постојале су три врсте казне — новчане, затвор и телесне (батине). Од батина су били изузети кметови, буљубаше и трговци, којима се телесна казна замењивала новчаном, осим у случају кад би неко и по трећи пут начинио исти преступ. У случају убиства, починилац се са описом дела упућивао вожду или Савету, који је доносио одлуку. Суд је наплаћивао таксу од три одсто вредности спора, коју је кривац био дужан да плати. Ваљевски суд је имао девет пандура, од којих је шест именовано Јаков Ненадовић, који су служили бесплатно, а остала три пандура издржавала је ваљевска варош. Пасош је био обавезан за све становнике Ваљева, ако су се удаљивали најмање пет сати од вароши. Ваљевци нису смели да се у Београду жале на Ваљевски суд без његовог писма, морали су да поштују суд и да му се покоравају. Сваки судски акт морао је носити потпис судије и секретара. Био је забрањен кулук судијама, осим у случају народне потребе.³²

Урежђење Суда за Шабац и Шабачку нахију, од 24. јануара 1811, настало је у преломној години, када је на Скупштини

32 *Урежђење* је објављено у: D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 207–208; С. Новаковић, *Уставно мишљење и закони Карађорђевог времена*, Београд, 1988, 141–144.

устаничких старешина, од 15. до 23. јануара, спроведена реформа државне управе и установљен нови уставни поредак, којим је било обухваћено и судство. У поређењу са урежђењем за Ваљевски суд, које је имало 14 чланова, урежђење за Шабачки суд има 17, али три члана (4, 5 и 14) више су формалне природе и односе се на амбијент суда и суђења. Назире се друштвени карактер суђења у формулацијама чланова 3 (3), 4 (6), 6 (8), 12 (15), 13 (16), односно редукција неких стилизација у урежђењу од 1811. године. Текст урежђења из 1811. је мање зависан од русизама, што може да буде интересантно и за питање изворног текста према којем су конципирани српски текстови.³³

Урежђење Суда за Шабац и Шабачку нахију, као основни законски акт локалне самоуправе, заменило је старе облике и начине суђења, који су били под утицајем нахијских војвода. Уводили су се у праксу унифицирани законски прописи, који су важили за читаву ослобођену Србију. Обавезно се водио протокол, који се састојао од записаних регеста из појединачних аката и приказивао рад магистрата, те реалност народног живота. Најважнија разлика у односу на *Урежђење за Суд вароши Ваљева и Ваљевске нахије* из 1809. године, које је издао и потписао само Совјет, била је то што је урежђење из 1811. издао и потписао Карађорђе, и то испред потписа Правитељствујушег совјета. Оно је имало три члана више у тексту, наглашавало је одговорност суда и судија и искључивало сваку надлежност војвода и њихових органа.³⁴

Уредбом о Совјету, 23. јануара 1811, Савет је потпуно реформисан. Реорганизацијом власти, у виду Министарства

33 В. Стојанчевић, „Урежђење суда за Шабац и Шабачку нахију, од 12. јануара 1811. године“, *Зборник Историјског музеја Србије* 11-12 (1975), 61-64.

34 Исти, „Протокол Шабачког магистрата из времена Првог српског устанка“, *Глас* 420/16 (2012), 253-254.

правде, основан је Велики вилајетски суд, а судска организација нешто упрошћена изостављањем кнежинских судова.³⁵ Члан Савета, министар правде, био је истовремено и велики вилајетски судија. Велики суд састојао се од председника и министра правде, Илије Марковића³⁶, те чланова Суда, Јанка Ђурђевића, Павла Поповића и Велисава Станојловића. За секретара Великог суда, 20. фебруара 1811. године, постављен је Гаврило Николајевић. Овај суд, као другостепени, апелациони, решавао је о жалбама на пресуде магистрата, али је судио и у првом степену за кривична дела убиства, силовања, пљачке, злоупотребе војводске власти, насиља војвода итд. Уз дипломе војвода Луке Лазаревића, Милисаву Ђорђевића и Вељка Петровића налазе се и упутства којима се одређују дужности војводе. У овим упутствима налазе се наредбе да се, у договору са кметовима, изаберу два или три кмета и писар, који ће чинити магистрат, што говори да је 1811. извршен нов избор свих магистратских судија. Ту је и наредба да се изабрани кметови са писаром пошаљу у Београд Савету, где ће примити поуке и упутства како да суде и поступају. Магистрата је после 1811, до слома устанка, било укупно двадесет. Пресуђивали су о отмицама девојака, деоби задруга, крађама, породичним стварима, наслеђивању. Као полицијске власти, магистрати су људима, а нарочито трговцима, издавали тзв. сточне пасоше, забрањивали сечу шума, издавали разна уверења, водили надзор над трговинама и механама, одређивали цене пићу и јелу, постављали старешине еснафа, гонили хајдуке итд.³⁷

35 Р. Љушић, *Историја српске државности* II, 66.

36 Први министар правде био је Петар Добрњац, али је он напустио земљу и није се прихватио звања.

37 Т. Живановић, *Законски извори*, 17-26; D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 213-214; М. Вукићевић, „Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године“, 188.

Судску власт, у широким границама, вршио је и вожд Карађорђе, и то у истражном поступку и самом пресуђивању, у надзору над судовима и њиховом раду. После уставног акта од 1811. године, Карађорђе је и даље обављао судску власт као врховни судски орган. Суђењем и изрицањем казни бавили су се у Устанку и многе војводе. Карађорђе и друге старешине често су се мешали у рад судова, вршили притисак на судије, спречавали људе да се обраћају магистратима, штитили своје рођаке и пријатеље, поништавали магистратске пресуде.³⁸

Карађорђев законик и Протокол Шабачког магистрата

Поред Закона *йройе Маџеје*, требало би се осврнути и на други правни акт Првог српског устанка, а то је *Карађорђев законик*, који је знатно обимнији и садржи одредбе кривичног, војнокривичног, државног и породичног права. Састојао се од 41 члана, од којих су првих осам, као и чланови 11, 12 и 13, изгубљени. Тома Живановић је датирао *Карађорђев законик* 1807. годином.³⁹ С. Новаковић сматра да би текст *Законика* требало ставити у рад Савета после 1810, кад се у Србији већ развило неко уредније стање.⁴⁰ В. Берко Савић га смешта у децембар 1808. године.⁴¹ Највероватнији *terminus post quem* за настанак *Карађорђевог законика* је 23. јануар 1811. године. Аутора текста требало би тражити у кругу образованих аустријских Срба који су имали истакнуту улогу у устанку, и то

38 Д. Папазоглу, *Кривично љраво и љравосуђе у Србији (1804-1813)*, 13-22; Д. Јанковић, *Српска држава Првог устанка*, 15.

39 Т. Живановић, *Основи кривичног љрава: оџиџи гео*, Београд, 1922, 39.

40 С. Новаковић, *Уставионо џиџање и закони Карађорђевог времена*, 132.

41 Текст *Карађорђевог законика* објављен је у: Т. Живановић, *Законски извори*, 10-13; С. Новаковић, *Уставионо џиџање и закони Карађорђевог времена*, 132-136; В. Берко Савић, *Карађорђе: документи I, 1804-1809*, 444-448.

међу Иваном Југовићем, Михајлом Грујовићем, Миљком Радоњићем и Лазаром Војиновићем, а неколико важних чињеница упућивало би на Ивана Југовића, једног од депутата код руског команданта у Влашкој, Прозоровског. Доступна грађа из Првог српског устанка, *Карађорђево Деловодни протокол*⁴², *Протокол Шабачкој магистратури*⁴³, аустријски конфиденциски извештаји и други извори дају потврдан одговор на питање да ли је оно што је прописано у *Законику* примењивано у животу устаничке Србије, тј. да ли је оно што је прописано изражавало правна схватања оног доба.⁴⁴

У *Протоколу Шабачкој магистратури* највише је било грађанских (седамдесетак) и „рачунских“ парница (у преко шездесет случајева). По броју се такође истичу парнице око потраживања, поравнања и наследства. Из материје кривичног права, по питању преступа, иступа и сл., изрицана је казна у педесет и пет случајева, а због непокорности и пијанства у девет случајева. Забележене су судске одлуке о ортаклуку, продаји кућа и земље, продаји турских добара, јемству, плаћању кирије, извршењу магистратских пресуда за наплату, о заклетви, за облигације, разне врсте уговора, издавање пасоша итд. Веома важни за познавање прилика у Шапцу су подаци о етничкој и социјалној структури становништва, из којих се види професионална структура шабачких варошана.⁴⁵

На организацији судства се од прве године Револуције, па надаље, константно радило, што говори да је организовано

42 *Деловодниј протокол од 1812. маја 21. до 1813. августа 5. Кара-Ђорђа Пејровића*, приредио Исидор Стојановић, Београд, 1848.

43 *Протокол и рејсисар Шабачкој магистратури од 1808. до 1812. године*, приредио Радомир Ј. Поповић, Београд, 2010.

44 З. С. Мирковић, *Карађорђево законик: (кривично, породично и државно право устаничке Србије)*, Београд, 2008, 15-20, 196.

45 В. Стојанчевић, „Протокол Шабачког магистрата из времена Првог српског устанка“, 254-256.

правосуђе била нужна потреба обновљене државе и друштва. Оно је било један од стубова власти у земљи. Свест српских устанничких власти о важности правне државе и законитости представља одраз друштвеног стања у ондашњој Србији. Са развојем државе и усложњавањем законодавства и судство је постепено попримало своју јаснију и сложенију форму. Правосудни систем српске нововековне државе развијаће се непрекидно током прве половине 19. века, а коначну форму добиће 1860-их година.

ВЛАДАВИНА КНЕЗА МИЛОША ДО УСТАВА ИЗ 1838. ГОДИНЕ

Судске инстанце 1815–1838. године

Српска држава Првог устанка покорена је 1813. године и том приликом срушен је читав њен до тада изграђени апарат власти. Под притиском новог устанка српског народа у Београдском пашалуку, Порта је 1815. дала Србима извесне олакшице и уступке.⁴⁶ Непосредно после Таковског збора, за време Устанка, кнез Милош је почео да ради на организацији власти, извршних и судских органа. У септембру 1815. формиран је у Белици Велики суд народни, а и неки магистрати су поново успостављени.⁴⁷ Према Вуку Караџићу, у усменом споразуму између Марашли Али-паше и Милоша Обреновића, од 18. новембра 1815. године, одређено је да у Београду борави дванаест кнезова, и то из сваке нахије по један. Они

46 Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у XIX веку*, Београд, 1955, 46.

47 V. Petrić, „Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine“, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 1 (1966), 84.

су имали да суде Србима за веће кривице, осуђене на смрт да предају паши на погубљење, те да сакупљају и паши предају данак од кнезова.⁴⁸ Овако оформљена Народна канцеларија требало је да буде највише српско административно и судско тело, преко које је требало да буду решавана сва питања и односи српског народа и везира и да функционише као врховни српски суд. Срби су пре погодбе са везиром почели да установљавају судове, а Ваљевски магистрат био је успостављен на Убу. На скупштини одржаној 22. децембра 1815. године постављени су нахијски кнезови, који су од тада па до оснивања нахијских судова имали полицијску, судску, извршну, војну, финансијску и духовну власт. После смрти Петра Молера, 1816, Народна канцеларија је постала Милошев орган преко којег је кнез завршавао низ послова са везиром и расправљао локалне спорове. Везирски судски прерогатив било је изрицање смртне казне, а од 1818. он је то право, кад су Срби у питању, пренео на кнеза Милоша, који је једини могао да осуди кривца на смрт. Уколико би Народни суд осудио некога на смртну казну, морао је поднети пресуду кнезу на потврду, који је могао да је потврди или преиначи. Народна канцеларија је позната и као Београдски суд. Године 1826. Суд се издвојио у засебно тело, а Канцеларија се ускоро сасвим угасила. Поред Народне канцеларије у Београду, постојала је још једна у Крагујевцу (основана 1820). Била је то лична кнежева канцеларија, која је, до 1821, између осталог судила у кривичном и грађанском поступку, у првом и последњем степену. Од 1820. године Канцеларија у Крагујевцу постојала је као Србска канцеларија, а 1821. и 1822. назива се Канцеларија народ-

48 В. Стефановић Карацић, „Милош Обреновић, кнез Србије или Грађа за српску историју новог времена“, у: *Исти, Историјски списи I*, Београд, 1969, 76-77.

на сербска и Магистрат крагојевачки. Наставленијем кнеза Милоша од 11. 10. 1821. године Канцеларији су поверене мање важне унутрашње ствари, које се тичу суђења, а кнезу је подносила само оно за шта он није знао како да одлучи. Октобра 1823. године Милош је ову Канцеларију уздигао изнад свих осталих судова у земљи и поверио јој врховну судску праксу у читавој Србији, а за председника је постављен Јован Бобовац. Тада је Канцеларија названа Суд обштенародни сербски, а почетком 1825. Милош је Суд преустројио и назвао Суд народни сербски. Осим судске, овај суд је имао незнатну улогу у администрирању народних прихода и обављању народних послова опште.⁴⁹

Врховна судска установа до Сретењског устава био је Суд народни сербски са седиштем у Крагујевцу, који су кнез и друге власти често називале Народни суд. За чланове Суда народног сербског кнез је постављао најистакнутије старешине. Суд је укинут 1835, а његове дужности прешле су на Савет, који се делио на Уредбено и Судско одељење. Сретењски устав је предвидео тзв. конфузију власти, јер је Савет, поред тога што је имао законодавну и извршну власт, судио и у трећем степену.⁵⁰ Од 10. октобра 1837. године постоји Велики суд, који је у судској лествици заузимао место између магистрата и Савета. Стварно је у Кнежевини постојало пе-

49 М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*. I, Београд, 1901, 589; V. Petrić, „Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine“, 85-86; М. Гавриловић, *Милош Обреновић II*, Београд, 1978, 293, 312-313.

50 Према Сретењском уставу од 15. 02. 1835. године, судска власт је одвојена од управне и постала је независна; уведено је тростепено судство: окружни суд, Велики (Апелациони) суд и одељење Савета. Требало је да се суди према „Законику србском“, грађанском и кривичном закону, који ће се издати одмах. Устав је остао на снази две седмице, до почетка марта, када је привремено, а 11. априла 1835. и коначно, суспендован. — „Сретењски устав“ (чл. 77-81), у: *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, Београд, 1988, 53-54; Р. Љушић, *Историја српске државности II*, 154.

тостепено судство — мировни суд, магистрат, Велики суд, Савет, кнез.⁵¹

Србија се у прво време делила на дванаест нахија. Нахије су се делиле на кнежине, које се од 1830. називају капетанијама, а од 1834. срезовима, када и нахије добијају нов назив — окружије (округ). Кнежине (капетаније, срезови) су се од 1839. године делиле на села, односно општине. Кнез Милош је увео веће управне јединице од нахија (области), попут устаничких војних одбрамбених целина после 1811. године. Од 1834. то је било пет сердарстава, а следеће године кнез Милош је основао још веће области и назвао их војним командама, којих је било четири. Године 1839. Србија се делила на 17 округа, 52 среза и 1251 општину. Округе је чинило од два до пет срезова.⁵²

Наиме, према Радошу Љушићу: „Од присаједињења [мисли се на шест отргнутих нахија] до марта 1834. године Кнежевина је имала 21 нахију: крагујевачка, јагодинска, ћупријска, пожаревачка, смедеревска, шабачка, ваљевска, соколска, ужичка, рудничка, пожешка, студеничка и јошаничка, крушевачка, параћинска, бањска, гургусовачка, зајечарска и неготинска. Задржане су све старе нахије (12), којима су придодане неке од нових, а од преосталих основано је девет. Нахије су се делиле на капетаније, којих је било 60.“

51 Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд, 1986, 239. О кривичној пракси за време прве владавине кнеза Милоша погледати: В. Петрић, „Кривична дела против живота и тела у судској пракси Србије кнеза Милоша“, *Анали Правној факултету* 1 (1959), 76–94; Иста, „Кривична дела против породице, брака и полног морала у Србији за време кнеза Милоша“, *Анали Правној факултету* 3–4 (1959), 316–334; Иста, „Кривична дела против похаре и утаје за време прве владе кнеза Милоша“, *Анали Правној факултету* 3–4 (1965), 298–312; Иста, „Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815–1839. godine“, 81–94; Иста, „Кривична дела против власти и кривична дела злоупотребе дужности у Србији 1815–1839. године“, *Историјски гласник* 4 (1966), 77–91.

52 Р. Љушић, *Историја српске државности II*, 32–33.

„У духу своје централистичке политике, кнез Милош је 22. марта 1834. године извршио нову управну поделу земље. Дотадашње нахије и капетаније замениле су нове управне јединице – окружја (касније окрузи) и срезови. Велика сердарства обухватала су следећа окружја: *рашко* – старовлашко, ужичко, чачанско, рудничко; *расинско* – крушевачко, јагодинско, параћинско, ресавско; *јодунавско* – пожаревачко, смедеревско, београдско, крагујевачко; *мачванско* – шабачко, ваљевско, подринско, соколско; *тимочко* – књажевачко, црноречко, крајинско. Седишта сердарства била су у Чачку, Јагодини, Београду, Шапцу и Неготину. [...] “Године 1835, „Кнез се поново вратио оснивању већих области, пространијих и од сердарстава. Тих највећих управних јединица у Србији у 19. веку, војних команди, било је четири. Највећа је била средоточна војна команда, у чији састав је улазило шест округа (ћупријски, јагодински, крагујевачки, београдски, смедеревски, пожаревачки). По четири округа улазили су у састав двеју команди; моравско-подринске (ужички, руднички, чачански, крушевачки) и дунавско-тимочке (краински, црноречки, гургусовачки, алексиначки). У оквиру подринско-савске команде нашла су се три округа (подрински, шабачки, ваљески).“⁵³

О мировном суду пре Устава из 1838. године зна се веома мало. Средином тридесетих година 19. века јавила се идеја да је један мировни (примирителни) суд довољан за један срез, али је она брзо напуштена. Парничари нису могли ићи у магистрат (исправничество) док претходно не изађу пред мировни суд, који су чинили срески старешина, кмет и један од истакнутих људи у селу. У Кнежевини је било онолико мировних судова колико и општина, дакле 1251. Настојало се да се за сваки суд обезбеде суднице, затвор, крст, Јеванђеље,

53 Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 194-195.

прописи о овом суду. Суд је све послове обављао усмено, јер су његови чланови били неписмени.⁵⁴

До маја 1835. године, нахијски (окружни) судови називани су магистратима, а до септембра 1837. исправничествима, када им је враћен претходни назив. Чланове магистрата (исправничества) кнез је постављао указима, а сасвим ретко дозвољавао је срезовима да путем избора одреде свог представника у овом суду. Суд су чинили председник, три члана, секретар, два до три писара, два практиканта и неколико пандура. Ових судова било је колико и округа, мада је понекад један суд покривао два округа. Од краја 1836. године усталио се број ових судова (17).⁵⁵

Принуђен Абдулином и Добрњчевом буном у Пожаревачкој нахији, Милош је 1821. године у Пожаревцу основао први нахијски суд.⁵⁶ Године 1823. кнез Милош је установио нахијске судове у Чачку, Јагодини, Смедереву, Ваљеву и Шапцу. Ваљевски суд је установљен маја, шабачки августа, а остали новембра исте године. Године 1824. установљени су судови за Рудничку нахију (у Брусници), Ђупријску (у Свилајнцу) и Ужичко-соколску (у Ужицу). У лето 1826. установљен је Суд за Нахију крагујевачку (у Крагујевцу), а октобра 1827. и Суд за Нахију београдску (са седиштем у селу Рогачи). Сваки нахијски суд имао је два члана, једног писара и два пандура.⁵⁷ Године 1833, после територијалног увећања за шест нахија, установљени су нахијски судови у Крушевцу, Алексинцу, Бањи, Књажевцу, Зајечару и Неготину. Суд из Свилајнца је пребачен у Параћин. Од нахијског ужичког суда одвојен је соколски суд и у Рогачици смештен за Соколску, Подринску нахију.⁵⁸

54 *Исџо*, 241.

55 *Исџо*, 240.

56 Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у XIX веку*, 63–64.

57 М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. I*, 605.

58 *Исџо*, 614.

Прописи везани за локалну управу, судство и судски поступак 1815–1838. године

Кривични поступак је скуп правно нормираних радњи одређених државних органа и других субјеката, које се врше у случају сумње да је учињено кривично дело, да би се утврдило да ли је кривично дело учињено, ко га је учинио и да ли, у смислу прописа кривичног права, има основа да се на учиниоца примене кривичне санкције, па, ако има, да се то и учини.⁵⁹ Судство и судски поступак у вези је и са полицијским властима, јер је у току Првог српског устанка велики део полицијске власти прешао у надлежност судова (магистратâ). Успостављање установе Министарства за внутрена дела 1811. године представља први покушај да се дужности полицијске власти одвоје од општих дужности унутрашње државне управе. Између 1815. и 1820. године, од устанка до појаве установе судова у држави кнеза Милоша, истиче се апсолутна надлежност полицијске власти за све државне послове, полиција је судила све грађанске и кривичне ствари осим случаја смртне казне. Успостављањем судова у време кнеза Милоша, полиција губи судску власт. Као што је речено, до маја 1835. године нахијски (окружни) судови називани су магистратима, а од тада па до септембра 1837. године исправничествима, када им је враћен претходни назив. Исправничества су била мешавина судских и полицијских власти, у градовима су вршила локалну полицијску власт, а у окрузима судила грађанске и кривичне ствари. Уставом из 1838. године полицији је одузета судска и велики део административне власти. Јула 1839. године издата су наставленија окружним, среским

59 *Pravna enciklopedija*, Beograd, 1979, 595.

и општинским властима за вршење државне управе. По *Успројенију окружних начелства* од 24. 07. 1839. године, у надлежност полицијских власти спадала је и брига за јавни ред и мир, одбрана и заштита народа од злочинаца, скитница и развратника, истрага кривичних дела, те су тиме полицијске власти учествовале у појединим фазама кривичног судског поступка. Начелство се састојало од четири одељења: полицијског, казначејног, санитетског и војног. Вршило је надзор над радом среских начелства, старало се о јавном реду и миру и супротстављало се хајдучији. Према наредбама министарстава, а нарочито Министарства унутрашњих послова, у чијој је ресорној надлежности било, обављало је послове прикупљања пореза и послове везане за војску, надзора над трговином, индустријом, саобраћајем и пољопривредом.⁶⁰

Кнез Милош је 18. јуна 1825. године магистратима издао наставленија, по којима је кнез задржавао за себе право пресуђивања за важније случајеве.⁶¹ Прописом је утаначена наплата судских такси, а следеће године *Наставленије* је допуњено одредбама о затвореницима, о утврђивању и провери продајних цена животних намирница и о мотрењу сумњивих лица.⁶² Оба ова прописа обједињена су 1828. године *Пословником*, у којем су нешто подробије описане надлежности суда. Године 1829. кнез и Суд народа српског издали су допуну и придодали му 13 чланова, па их је *Пословник* имао 40.⁶³ Ближе

60 D. Alimpić, „Policija“, u: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* III, Zagreb, 1928, 535-536; Lj. Popović, *Načelstvo Okruga šabačkog 1839-1890*, Arhiv Srbije, Beograd, 1974, 10.

61 „Наставленија издата магистратима 1825“, у: Т. Живановић, *Законски извори*, 61-63.

62 „Допуна Наставленију од 1825. у осам тачака“ (08. / 20. мај 1826), у: Т. Живановић, *Законски извори*, 63.

63 „Едикат кнеза Милоша за чланове магистрата“ (01. / 13. јануар 1828); „Пословник Народног суда“ (09. / 21. децембар 1828), у: Т. Живановић, *Законски извори*, 67-70.

је објашњен поступак при компликованим судским процеси-ма и одређене дужности писара суда. У придодатим члановима регулисан је међусобни однос чланова суда и суда према парничарима и сведоцима. Суду је одређено радно време, забрањена му је глоба,⁶⁴ а жене је могао стављати у притвор само ако су осумњичене за тежа кривична дела.⁶⁵ Године 1829. донето је *Уиујсїѡ свима кнезовима нахијским*, које садржи десетак кривичноправних одредби.⁶⁶ По завршеном присаје-дињавању отргнутих предела, кнез је 23. марта и 18. јуна 1833. године издао *Дужносїи* судским установама тих крајева. Оне су сврстане у 19 тачака и представљале су избор најважнијих одредаба из дотадашњих судских прописа.⁶⁷

Дужносїи војени команданайа, исїравничестїава, срезки сїарешина донете су 1836.⁶⁸ Исправничество није било искључиво судска установа у округу, јер је оно, осим војних и полицијских, отправљало „сва дела внутрењег правленија“, али „само и непосредствено оном варошју у којој оно обитава“. Оно је било потчињено Савету, којем је упућивало све теже преступнике, за које је била предвиђена казна од преко 25 удараца штапом, а дозвољено му је да пресуђује извесне духовне спорове. Кнез је, објављујући ове *Дужносїи*, обновио важност важећим судским прописима.⁶⁹

Ове уредбе највише садрже упутства судовима како да се понашају према окривљеном и према парничарима, као и јед-

64 Вероватно се мисли на принудну судску наплату. Види: *Речник срїскохр-вајској књижевној и народној језика III: Вразнушїи-їушчурина*, под речју Глоба, Београд, 1965, 352.

65 Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 233.

66 „Упутство свима кнезовима нахијским“ (03. / 15. марта 1829), у: Т. Живановић, *Законски извори*, 71-73.

67 Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 234.

68 Т. Живановић, *Законски извори*, 106-109.

69 Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 235.

ни према другима. Све се оне односе на кривични и грађански поступак. Уредба од 20. јуна 1827. односи се на сузбијање честих побачаја и чедоморстава.⁷⁰ У кривичном поступку се види да је он по правилу покретан на иницијативу оштећене стране. Тужилац је био лице коме је нанета штета и морао је да се држи следећег реда: најпре да се суди у селу код свога кмета, потом код кнеза од кнежине или нахије, а кнез је са описом дела предмет слао у магистрат.⁷¹ Кнез кнежине или нахије могао је преступника казнити са највише 25 удараца штапом, а ако је заслуживао већу казну, морао га је послати магистрату. Кнезу је било забрањено да признање изнуђује мучењем, већ је био дужан да осумњиченог, који није желео да призна, шаље магистрату. Само у случају мање важних крађа кнез је могао наредити да се осумњичени туче да би признао, али са не више од 25 удараца штапом. Кнез је морао да претходно саслуша странке, да са кметовима испита дело, па, уколико није тешко, да пресуди осумњиченом и казни га, а ако је тешко, попут убиства и велике пљачке, да га пошаље магистрату. Када је магистрат судио овакво дело, позивао је и кнеза нахије или кнежине, као и два кмета из села из којег је окривљени, да дају мишљење о владању окривљеног и самом делу.⁷²

После спроведеног истражног поступка, који се нису строго одвајали, судије су биле дужне да донесу пресуду. У току већања, суд је морао остати сâм у свом саставу и све странке су морале да се удаље из суднице. Пресуду су једногласно доносили сви чланови суда. У случају да су се мишљења поје-

70 „Објавленије полициским властима против блуда, убијства деце и против самовласног развода брака“, у: Т. Живановић, *Законски извори*, 65–66.

71 „Упутство свима кнезовима нахијским“ (03. / 15. март 1829), чл. 9, у: Т. Живановић, *Законски извори*, 71.

72 *Истио* (чл. 15 и 23), у: Т. Живановић, *Законски извори*, 72–73; Б. Марковић, *Уџбеник српској кривичној јосџујка с обзиром на јројекат кривичној јосџујка за Краљевину СХС*, Београд, 1926, 47.

диних чланова разликовала, суд је спор упућивао вишем, Народном суду, да га пресуди. Пресуде су се разликовале по облику, а заједничка карактеристика била им је недостатак строго утврђене форме. Писане су „обичним“, свакодневним говорним језиком, са ретким позивањем на неко од наставленија. Форма пресуде је зависила од врсте дела. Наиме, ако се радило о тешком кривичном делу, пресуда је била веома исцрпна, а за лакше кривично дело пресуда је била кратка, без анализе учињеног кривичног дела.⁷³

Године 1823. кнез Милош је одредио да судије, обично по двојица, стално бораве у месту где су именовани, да буду часни и поштени, колико-толико вешти у судским пословима, да имају пристојну собу за канцеларију, писара, печат и да воде записник дела.⁷⁴ Судије су обично живеле у суду и храниле се заједнички. Морале су ићи недељом и празником у цркву, те постити средом и петком. У судовима где је било три члана, један члан се обично бавио полицијским стварима и, кад је могао, помагао у суђењу. Испрва, у српским судовима није било неких такси, а друге су биле знатно мање него код Турака, да би се народ одвратио од турских судова.⁷⁵

73 V. Petrić, „Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine“, 93-94.

74 В. и: Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Срдије II*, Београд, 1884, 383.

75 М. Гавриловић, *Милош Обреновић II*, 313-314.

Успостављање и устројство примирителних и окружних судова и начелстава

О мировном (примирителном) суду пре Устава из 1838. године зна се веома мало. Средином тридесетих година 19. века јавила се идеја да је један мировни суд довољан за један срез, али је она брзо напуштена. Парничари нису могли ићи у магистрат (исправничество) док претходно не изађу пред мировни суд, који су чинили срески старешина, кмет и један од истакнутих људи у селу. У Кнежевини је било онолико мировних судова, колико и општина, дакле 1251. Настојало се да се за сваки суд обезбеде суднице, затвор, крст, Јеванђеље, прописи о овом суду. Све послове суд је обављао усмено, јер су његови чланови били неписмени.⁷⁶

Уставом из 1838. основане су три врсте судова: у свакој општини «примирителни», у сваком округу по један првостепени и у престоници један апелациони суд. Апелациони суд се искључиво занимао прегледањем и суђењем кривичних предмета и парница у којима су донете пресуде пред нижим судовима, против којих је поднета жалба вишој инстанци. Врховни суд основан је 1846. године и првобитно није био касациони суд (тј. суд који би укидао пресуде нижих судова, већ суд трећег степена, који је разматрао пресуде нижих судова, које је или враћао нижим судовима или сам преиначавао или одобравао). Касациону власт вршио је кнез.⁷⁷ Веома је важна

76 Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 241.

77 Р. Љушић, „Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)“, *Историјски гласник* 1-2 (1981), 118-119; Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у 19. веку*, 82-83; М. Кулаузов, *Посјуйах пред Ајелационим и Касационим судом по Законику о брањанском судском посјуйуку из 1865. године*, Нови Сад, 2015, 14-20.

организација окружних судова, јер су они, као првостепени, сносили највећи терет, и од њихове ефикасности у раду зависиле су остале инстанце правосуђа.

Према *Устави* ројенију *примиришелних судова* од 29. јуна 1839, чланови суда требало је да буду «частни, савестни, безпристрастни и неподмитљиви, и од саме природе бистри». При одлучивању требало је да се руководе здравим разумом и народним обичајима. Положена заклетва после избора обавезивала их је да праведно суде. Овај акт предвиђао је исти начин избора и збацивања кметова као и Закон о општинама. У грађанским парницама судили су само спорове чија вредност није прелазила 100 гроша, а у кривичном делу она чија казна није захтевала затвор дужи од три дана и више од 10 удараца штапом. Ако су предмети прелазили наведену границу и парничари и кривци упућивали су се окружном суду. Примирителни суд решавао је расправе између суседа због њива, ливада, крчевина и забрана. У случају расправа суседних села око међе, чинио је поравнања и помирења у сагласности са суседним примирителним судовима. Стране незадовољне поравнањима упућиване су окружном суду. За сукобе око нових синора⁷⁸ парничари су упућивани среском, а преко овога окружном начелнику. Суд је решавао и расправе због неправедног присвајања или отимања туђег имања, старао се да се неправде и злоупотребе искорене. Среском начелнику слао је преступнике оптужене за паљење, убијање, хуљење на Бога и друге преступе који спадају у круг полицијске власти. Од свега што се пресудом наплаћивало, примирителни суд узимао је од гроша 2 паре ресума, а остатак слао Државној благајни. У случају да су се парничари у спору који вреди преко 100 гроша добровољно помирили и поравнали, поравнање

78 Расправе између суседних села о међама.

се сматрало извршним. Суд није смео принудити стране да се задовоље пресудом, и морао им указати да могу поново поднети тужбу окружном суду. О томе да ли су задовољни пресудом морали су се изјаснити за три дана. Судски поступак био је усмен, због недостатка писмених људи који би водили протокол. У примирителним судовима није било судија у техничком смислу. Судили су грађани-сељаци. Могло се догодити да у читавом суду нема ниједног писменог лица. Свештеник или писмено лице сваке недеље требало је да им чита њихове дужности, како би суђење било на вишем нивоу. Општина је била дужна да за примирителни суд обезбеди 2 кућице, једну за одржавање заседања суда и једну као затвор, те прибор за батињање. Над примирителним судовима, као што је речено, надзор су имали срески начелници. Ретко која општина је могла да изгради или унајми за суд две зграде.⁷⁹

Према *Уставиојенију судовоа окружни* од 6. фебруара 1840, у сваком округу предвиђен је по један првостепени суд, који се састојао од председника, три члана и нужног персонала (чине га секретар, писар, практикант, протоколиста, архивар, а може се по потреби увећати или смањити). Чланови окружног суда нису могли бити млађи од 30 година, нити чиновници. Морали су бити рођени или природжени Срби и при ступању на дужност полагаали су заклетву. У надлежност окружног суда спадало је испитивање у првом степену свих кривичних и пупиларних дела⁸⁰, грађанских и трговачких парница за које није био надлежан мировни суд.

У *Уставиојенију* постоји доста прописа из кривичног и грађанског поступка. Особа која је окривљеног предала суду

79 *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије* I, Београд, 1841, 236-240; Р. Љушић, „Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)“, 119; М. Кулаузов, *Поспуйак...*, 14-15.

80 Који се тичу имовине стараника.

сматрала се као његов тужилац и била је дужна да пред судом изложи учињен злочин и предочи све доказе. Стога су кметови, среске старешине и окружни начелник морали прикупити све знаке и доказе злочина или преступа, испитати и предати их и заједно са окривљеним открити, ради олакшања истраге. Суд се морао уверити да од затварања до предаје окривљеног није прошло више од 24 часа и да окривљени пре испитивања и пресуде није претрпео више зла но што је било нужно. Суд је позивао окривљеног на одговор, уважавао све што је наводио у своју одбрану и одлучивао да ли ће се на даље испитивање позивати из затвора или се бранити са слободе. Тек након испитивања суд је могао приступити изрицању пресуде, у пуном заседању, по већини гласова, а ако су мишљења била подједнако подељена, предност је имала страна на којој је председник.

Окривљени се при испитивању није смео насиљем принудити на признање. За доказану и очигледну лаж изречену пред судом подвргавао се сразмерној казни. Окривљени је потпадао под надлежност суда оног округа у којем живи, изузев ако је злочин починио у другом округу. Није му се могло поново судити за кривицу од које је судом ослобођен, осим ако је до тога дошло због недостатка доказа, па су се исти касније открили. Пресудом је могао бити кажњен само преступник; деца и сродници окривљених нису одговарали за кривицу својих родитеља и сродника, а казна је морала бити сразмерна кривици.

Предвиђало се неколико казни: смртна, лишење слободе (вечита робија, разне врсте заточења, затвор јавни или домаћи), телесна (која се састојала у ударању до сто штапова или камције по дебелом месу), новчана (када су у питању били лакши преступи до 25 талира), и лишавање чина и звања.

Новчана казна припадала је каси судских прихода, правила се разлика између накнаде за штету и новчане казне, при чему се накнада додавала уз казну и могла пресудити без ограничења, по мери учињене штете. Изричито се забрањивала казна која би предвиђала конфискацију добара окривљеног. Свештеници, чиновници и званичници и друга лица са почастима, нису потпадала под телесну казну. *Успиројеније*, по питању спорова, предвиђало је у судском поступку усмену и писану тужбу, расправу, на којој је окривљени давао одговор на оптужбу тужитеља, а све то се уз доказни материјал стављало у протокол. Пресуда је морала да буде јасна, састављена у писаној форми и оверена од суда, а постајала је извршна ако се ниједна страна не би жалила у року од осам дана. Ако би се нека од страна жалила, суд је парницу и пресуду слао на разматрање Великом или Апелационом суду и, пошто је примио пресуду од истог, потврђену или измењену, саопштавао је странама у изводу.

Окружни суд је био дужан да води рачуна да сироти и стараници не остану без татора, да њихово имање не остане без пописа, шта од добара да се сачува, шта да се прода, и да се са приходом располаже у корист пупиле. Он је надзирао старатеље и прегледао њихове рачуне, које је сваке године посредством Великог суда подносио Министарству правде. Контролисао је располагање пупиларним капиталом и ту дужност поверавао једном свом члану, који је уз помоћ писара водио тачан рачун о имовини стараника.

Окружни суд био је под непосредном управом Министарства правде. Предвиђено је да суд свака три месеца подноси Министарству правде списак свих вођених кривичних дела и грађанских парница.⁸¹ То је касније преиначено на једном го-

81 *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије* I, 182-196; М. Кулаузов, *Посиу-йак...*, 17.

дишње, а уз њега су се подносили годишњи рачуни.⁸² Разлог за покретање ове делатности је вероватно потреба Министарства правде за статистичким подацима, који су улазили у састав њихових годишњих извештаја, а подносили се Државном савету. Ови извештаји представљају основни и кључни извор за историју правосуђа на нивоу читаве Кнежевине.⁸³

Успројенијем окружни началничесџава и џлавним дужностџима среских началника од 24. јула 1839, разрађена су у одређеној мери начела о локалној управи, која је донео Устав из 1838. године. Одређен је персонал у окружном и среском начелству. Потчињено непосредно Централној управи⁸⁴, окружно начелство је према Министарству финансија било обавезно да се стара о данку, о давању у закуп општенародних добара и побољшању трговине. Имало је дужност према Министарству правде и просвете да апелационом, окружном и „примирителном“ суду притиче у помоћ, да води бригу о школама, црквама и болницама у свом округу. Било је у контакту са Министарством иностраних дела у вези питања издавања пасоша за путовање ван земље, за односе са иностраним властима и страним поданицима. Примало је налоге од свих министарстава, али је у свему осталом било потчињено Министарству унутрашњих дела. У тај делокруг спадало је обезбеђење мира и поретка у унутрашњости и на граници,

82 Р. Љушић, „Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)“, 121; Архив Србије, Министарство иностраних дела – внуртено одељење, 1840, V, 36.

83 Први сачувани такав извештај је „Извод рада Попечительства правосуђа за 1844. и 1845. годину“, Архив Србије, Државни савет, 1846, 458. Подаци о Суду Округа крушевачког за 1844. узети су из *Извештаја*.

84 Централно правленије, влада Аврама Петронијевића 14/26. фебруар 1839-26. април/8. мај 1840. Председник књажески и попечитељ иностраних дела Аврам Петронијевић, попечитељ (министар) внуртених дела Ђорђе Протић, попечитељ правосудија и просвештенија Стефан Стефановић Тенка, попечитељ финансија Алекса Симић. *Владе Србије: 1805-2005*, [Радош Љушић ... и др.], Београд, 2005, 73-75.

уређивање пошта, путева, мостова итд. Окружни казначеј (благајник) био је потчињен Министарству финансија. Срески начелници су имали полицијске дужности: одржавање мира и поретка, надзирање безбедности живота и имања, контрола рада мировних судова.⁸⁵

Поседна правила за окружне и среске начелнике потврђена су 27. јула 1839, као *Следујућа насїавленија, као догаїак к досад изданим њолицїјским уредбама*. Окружни начелници су морали да чешће излазе у округе и воде рачуна шта се у њима збива, контролисали су рад среских начелника, посебно поступак са народом. Били су дужни да искорењују хајдучију и крађе. За случај да се појави хајдучија, прописане су посебне мере које је требало да се предузму за њено искорењивање.⁸⁶

Уредбом за окружне казначеје од 8. новембра 1839. прописане су њихове дужности, начин на који је требало да руководе примљеним данком и осталим приходима, како је требало да све приходе и расходе уредно заводе у протокол, курс по којем је требало да примају новац итд.⁸⁷

Локална управа, према одредбама устава, подразумевала је начело централизације власти, што значи да су локални органи били потчињени Централној управи, а, са друге стране, послови окружних и среских начелника били су ограничени. Локална управа је као своју функцију имала извршавање наредба и налога централне власти и извршавање судских пресуда. Постојала је пирамидална хијерархија и бирократска потчињеност органа управе у начину на који је организована државна администрација. Службена комуникација постојала

85 Р. Љушић, *Прво намеснишїво*, Београд, 1995, 53-55; М. Свирчевић, *Локална уїрава и развој модерне срїске државе: од кнежинске до оїшїїинске самоуправе*, Београд, 2011, 124.

86 Р. Љушић, *Прво намеснишїво*, 54-55.

87 *Исїо*, 55.

је само између непосредно надређеног и потчињеног органа: између Савета, тј. Владе и окружних начелника, између окружних и среских начелника и између среских начелника и кметова. Окружни и срески начелници су примали и извршавали заповести Централне управе и слали извештаје, окружни начелници министру унутрашњих послова, а срески начелници окружним начелницима. Проблеми округа и срезова били су лоше саобраћајне везе у унутрашњости, нестручност окружних и среских начелника, јавашлук и осиноност чиновника, хајдучија, крађе, метежи, као редовна појава.⁸⁸

* * *

Претходни редови представљају законске оквире у којима је српска држава Првог устанка, кнеза Милоша и Првог намесништва дефинисала судство и локалну управу. Ове институције у Крушевачком округу, о којима ће бити речи у следећим поглављима, свој рад заснивале су на прописима и устројствима од 1839. надаље, али је свакако битно испратити континуитет ових институција у претходном раздобљу. Оно што је држава прописала покушаћемо да, у главним цртама, представимо на делу у свакодневном функционисању Суда и Начелства Округа крушевачког.

88 М. Свирчевећ, *Локална управа и развој модерне српске државе: од кнежинске до ојштинске самоуправе*, 123,125-126.

СТАЊЕ У ЛОКАЛНОЈ СРЕДИНИ: ОКРУЖНИ СУД И НАЧЕЛСТВО У КРУШЕВЦУ 1840-ИХ

СТАЊЕ У НАХИЈИ/ОКРУГУ КРУШЕВАЧКОМ (1804–1850)

Алаџахисарски или Крушевачки санџак је крајем 18. века обухватао Крушевачку, Параћинску, Ражањску, Алексиначку, Лесковачку и Прокупачку нахију. Поседну, Козничку нахију, представљала је Жупа, економски везана за Крушевац, а административно и порески за Вучитрнски санџак, односно Приштински пашалук. Представници муслиманских пашинских породица, огранака Бушатлија и Ферхатагића из Новог Пазара, водили су политичке борбе за превласт и наследну пашинску власт у Крушевцу и Крушевачком санџаку кроз читав 18. век, да би се, 1789, Шехсувар Абди-паша, познатији као Шашит-паша, учврстио на власти. Крушевац, као једна од кључних тачака у борби за ослобођење од турске власти, привремено је ослобођен за време Првог српског устанка (1806–1813), а коначно 1832/1833. године. Пре ослобађања, Крушевачка нахија је припадала Лесковачком пашалуку. Нахија крушевачка се, после ослобођења, у почетку састојала из три среза, Козничког, Јастребачког и Моравског. Када је 1834. године Србија подељена у пет великих сердарстава, територија каснијег Крушевачког округа припадала је Расинском сердарству, са главним сердаром Милетом Радојковићем. Годину дана касније, када је Србија подељена на војне команде, територија каснијег Крушевачког округа припадала је Моравско-подринској војној команди, са седиштем

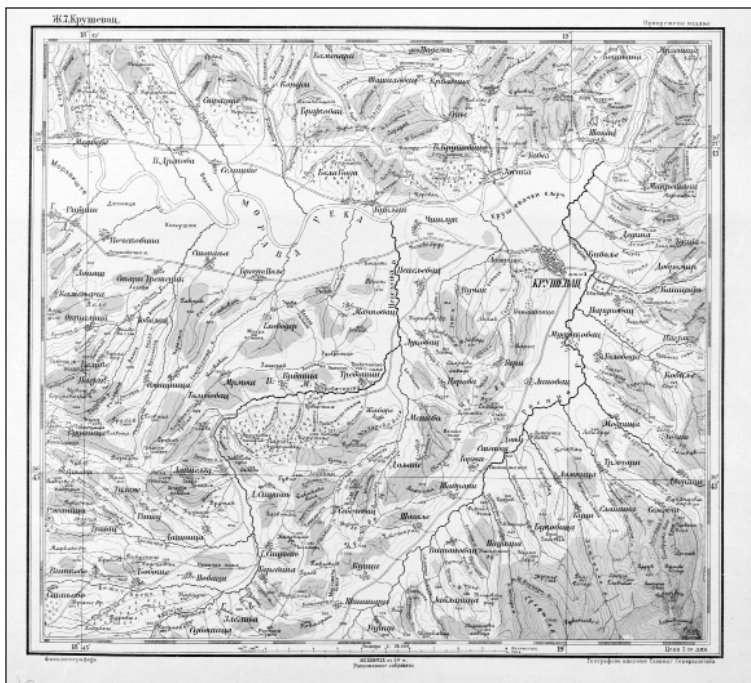

Крушевачки крај на географској карти из 1849. године. Аутор карте је Немац Хенрих Киперт, а издао ју је Географски институт у Вајмару, Немачка. <https://restoranbagdala.com/almanah-bagdalske-price-istorija-bagdale/krusevacki-kraj-na-karti-iz-1849-godine>

у Чачку и под војним командантом Јевремом Обреновићем. Кад су крајем 1835. године успостављена исправничества, за сваки округ по једно, постојала су три средња капетана: крушевачки, жупски и моравски.¹

Према С. Мишићу и Н. Ђокићу:

¹ Владимир Стојанчевић, „Крушевац за време кнеза Милоша“, у: *Крушевац кроз векове: зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, Крушевац, 1972, 136-137; Сузана Рајић, Данко Леовац, „Поморавље и Крушевац у другој половини 19. и почетком 20. века“, у: *Кайија Поморавља у духовној историји српског народа: шемајски зборник*, уредници Сузана Рајић, Голуб Јашовић, Иван Бедић, Љубиша Васиљевић, Својново-Крушевац, 2017, 120; Урош Шешум, „Насељавање Крушевца 1832-1839“, у: *Кайија Поморавља у духовној историји српског народа: шемајски зборник*, 113-118.

Бенералштабна карта Србије Ж 7 – Крушевац

Морава тече кроз средину Србије и дели је скоро на два равна дела: источни и западни. Ово је не само највећа, најдужа и најразгранатија српска река, него јој је и долина најбогатија. Зато је њена важност, како у војничком тако и у економском погледу, огромна. Састоји се из два крака: Јужне и Западне Мораве.

Јужна Морава извире из северних огранака Скопске Црне Горе у два крака, који кад се састану добијају име Биначка Морава по селу, истог имена. Пошто Јужна Морава протекне кроз Нишко поље, улази у Суповачки теснац, да би затим избила у широко и плодно Алексиначко поље. Пре него што се састане са Западном Моравом пробија се кроз Сталаћски теснац, дуг

око 20 км. Морава је на овом делу свога тока широка око 100 м, са дубином при средњем водостају 2 до 3 м. Повремено плави поље, а у току оштријих зима санте леда стварају опасност за мостове.²

У периоду о којем говоримо у овој књизи, Морава је захватала средину Србије. У свом току са севера на југ све се више шири и протиче скоро кроз цео јужни део Србије. Значај Мораве је због родности земљишта око ње, њеног доброг централног положаја, из чега је проистицало да се у њеном току одвијао највећи унутрашњи саобраћај земље. Обале Мораве и њених притока биле су гушће насељене, те њена долина представља најнасељенији и најбогатији део Србије у 19. веку, где су настале највеће српске вароши: Смедерево, Пожаревац, Јагодина, Ђуприја, Параћин, Крушевац. Крушевачки крај простирао се у котлини између Левча и Темнића на северу и Жупе и подгорине Копаоника и Јастрепца на југу. На западу допирао је до ибарске долине и краљевачке долине, а на истоку до јужноморавске и великоморавске долине. Крушевац је у 19. веку био на само три километра од Мораве, позициониран поред саме Расине. Равница испред града ишла је до Мораве, а преко реке пружала су се темнићка брда и планине. Поглед иза града пружао се на Велики Јастребац, на истоку на Мојсињску планину, а на западу на подгорину Копаоника. У 19. веку крушевачки крај се динамичније развијао него у ранијим столећима, па је после коначног ослобођења често мењао етничку, демографску и социјално-економску структуру, развијајући се у модерну варош, нарочито због близине границе према Старој Србији, Цариградског друма

2 Сениша Мишић, Небојша Ђокић, „Капија Поморавља у историјској и војно-стратегијској географији“, у: *Капија Поморавља*, уредници Владимир Стојанчевић, Сениша Мишић, Александар Булатовић, Варварин, 2011, 116.

и најкраћег пута из централне Србије до Косова, који је ишао преко Јастрепца до прелаза на Преполцу. Као важно регионално средиште за пределе на северу и југу и транзитно подручје, крушевачки крај је друмским саобраћајницама повезивао Србију са Косовом и Босном.³

Пишући о Крушевцу почетком 20. века, Радомир М. Илић износи:

Данас се Крушевац простира највећим делом својим по једној пространој дилувијалној тераси која се протеже између Западне Мораве и Расине, а само му се мали део спушта и у подножје те терасе и притискује један незнатни део огромне алувијалне равни моравске, која носи назив Моравски Кључ.

Онај део вароши који се налази на обронцима терасе и у подножју њеном зове се Стара Чаршија, а други већи део који се шири по горњој равни терасе, упоредо са Расином Горњи Крај. – Стара Чаршија је старији део вароши. Ту су и остаци старог Крушевца: кула и црква Лазарева, темељи старог градског зида и развалине од неколико старих грађевина. Тај крај шта више и данас има изглед старинске чаршије, улице кривудава и узане, кућа старога типа више је; док је Горњи Крај другојачијег, новије типа.

Изван сваког је спора, да је до скоро, можда све до краја турске владавине, само Стара Чаршија чинила Крушевац, а Горњи Крај да је био саставни део Кошијског поља. А старији људи знају да је још шездесетих година 19. в. цео крај иза нове цркве био под лугом и звао се Грштак.⁴

3 С. Рајић, Д. Леовац, „Поморавље и Крушевац у другој половини 19. и почетком 20. века“, у: *Кайија Поморавља у духовној историји српског народа: ѿемајски зборник*, 119-120. Видосава Стојанчевић, „Становништво и обичаји крушевачког краја у 19. веку (1833-1878)“, у: *Крушевац кроз векове: зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, Крушевац, 1972, 143-145.

4 Радомир М. Илић, *Крушевац: историјско-топографска монографија*, Београд, 1908, 3.

Нову чаршију Крушевца, грађену 1830-их, су чиниле куће ћерамидаре, понека од приковка, а било их је доста и у „долма техници“. У селима крушевачког краја, у првој половини 19. века, доминирале су кровнићаре. Већина кућа у селима Темнића биле су сенаре. Бурдеља је био у селима поред леве обале Западне Мораве. Сељаци су градили чатмаре, кровнићаре, сенаре и бурдеље, а зидане куће и ћерамидаре градили су мајстори из Турске.⁵

Када је у питању архитектура насеља и култура становања у моравском крају у 19. веку, Данијела Велимировић наводи:

На почетку 19. века у источном делу Београдског пашалука кућа је махом била једнопросторна грађевина без димњака покривена сламом. [...] Укидање феудализма и генерално повољнији економски услови у аутономној Кнежевини Србији довели су до унапређења материјалног положаја сељака, преваходно у регијама којима је било интензивно баштованство. Повећање броја просторија и појава трема који у другој половини 19. века добија декоративне сводове били су незаустављиви процеси. Грађење најпре дводелних, а затим и троделних и четвороделних кућа у случају богатијег становништва постало је уобичајена пракса.⁶

Смедеревска скупштина 1805. године донела је одлуку да устаничке снаге, у циљу спречавања турске офанзиве, продру на неослобођену територију. Према Карађорђевој наредби, Миленко Стојковић је требало да заузме Пореч и Кладово, Петар Добрњац да крене долином Мораве ка Параћину и Ражњу, а Станоју Главашу је наређено да заузме Крушевац и настави напад у правцу Куршумлије. Радич Петровић је добио

5 Милутин Р. Југовић, *Инциденти у Окружју Крушевачком 1834-1924*, Пинус записи 3, Београд, 1996, 29.

6 Данијела Велимировић, *Кидле, баклаве и фисџани: традиционална материјална култура Срба у XIX и почетком XX века*, Београд, 2021, 86-87.

наређење да продре у долину Ибра и наступа ка Новом Пазару, а Милан Обреновић према Вишеграду и Новој Вароши. Јаков Ненадовић је требало да освоји Шабац, а да се држи дефанзивно, када је Босна била у питању. У склопу устаничких успеха у офанзиви јануара и фебруара 1806. године, Станоје Главаш је ослободио Крушевац и очистио истоимену нахију од Турака. Крушевац се нашао у ослобођеној Србији и остао слободан седам и по година, са мањим прекидима. Први пут је Црква Лазарица могла да буде озбиљније обновљена и постоји велика вероватноћа да су на њој тада извођени радови, пошто су обновљене цркве у Орашју, Својнову, Манастир Велућа и други храмови у околини Крушевца. Лазарица је 1812. године добила звоно изливено у београдској тополиници, а звоно је цркви лично поклонио Карађорђе.⁷

По уласку устаника у Крушевац, крајем новембра 1832. (по старом календару), покушано је да се Црква Лазарица оспособи за службу, о чему је Милета Радојковић обавестио кнеза Милоша јануара 1833. године. Пред ослобођење Крушевца Турци су у Лазарици држали пексимит, а црква је брзо доведена у ред да би се у њој могло обављати богослужење. Кнез Милош је јуна 1833. обећао Суду Нахије крушевачке да ће послати архимандрита да освети цркву. Нико није долазио, па је Суд Нахије крушевачке, јуна 1833, замолио Суд народа србског да се омогући хитно освештање цркве, те је овај Суд замолио кнеза да пошаље свештеника да освешта цркву. Освећење је, по одобрењу београдског митрополита, обавио архимандрит Сава Петровић из Манастира Свети Роман. Забележена је набавка три звона за Крушевац у 1834. години.

7 Оливера Думић, Небојша Ђокић, „Крушевачке цркве за време османске владавине“, у: *Кайија Поморавља у духовној историји српског народа: шемајски зборник*, 107-109.

Прве подробније податке о Цркви Лазарици сазнајемо из описа обављеног 1836. године, где наилазимо на информације о положају и изгледу цркве, те црквеним „утварима“. Званични извештај из 1837. године наводи да је Црква Лазарица била у лошем стању. Године 1836, Крушевац је имао три свештеника: Николаја Поповића, Милована Протића и Павла Тодоровића. Окружни протопресвитер је у то време био Милоје Живковић из Љубеша. Према извештају Михаила Валтровића из 1888. године, Црква Лазарица је оправљена и већим делом поново живописана 1843. године.⁸

До 18. века Крушевац су већински насељавали православни и исламизовани Срби и Турци, али тада долази до усложњавања етничке слике. Пред Први српски устанак Срби су муслиманску популацију и градски гарнизон Крушевца називали Арнаутима. Поред Арбанаса, крајем 18. века у Крушевцу се насељавају хеленизовани Цинцари, трговци, ханџије и механџије из Сачисте и Загоре. До доласка Цинцара је вероватно дошло након селидбе њихових колега у Лесковац, те су били привучени напуштеним тржиштем, а населили су се у последњој деценији 18. века. Опште бекство 1813, последњих дана устаничке државе, довело је до тога да је избегло и српско становништво Крушевца. Међу избеглицама које су се склониле у Земуну било је девет Крушевљана, а у Сремским Карловцима шест, заједно са породицама. Постоје подаци у архивским документима из времена Првог и после Првог и Другог српског устанка о правцима и местима насељавања досељеника из Турске, из околине Крушевца. Највише избеглица из крушевачких села одлазило је у левачка села, у Мотрић, у место Лукар; у Београдску нахију, где су крушевачки досељеници захтевали да се населе у Белом По-

8 *Истио*, 109-110.

току. Пре и у време Карађорђевог устанка поједине породице из пограничних моравских села из Турске прешле су у суседне пограничне округе у Србији, махом у левачка и темнићка села. После успостављања турске власти и исељавања дела српског становништва, дошло је до повратка арбанашког и муслиманског становништва другог етничког порекла. Јачање Србије кнеза Милоша, чија је граница била близу Крушевца, онемогућила је да се Арбанаси учврсте у граду, који су се у већем броју иселили у Топлицу. Пошто је господар Лесковачког пашалука, Шашит-паша, упао у финансијске проблеме, кнез Милош је то искористио да га новчаним позајмицама обавезе на испуњавање услуга у погледу положаја српског становништва у Крушевцу и Крушевачкој нахији. Тако је Милош издејствовао да паша 1824. године смени крушевачког ајана Сеидименџу и постави Ахмед-бега Вренчевића. Положај новог ајана зависио је не само од лесковачког паше, већ и од кнеза Милоша, те се добро владао према Србима, а односи ајана и кнеза запечаћени су Милошевом позајмицом Вренчевићу убрзо по ајановом постављењу. Шашит-паша је преминуо 1830, дошло је до заоштравања односа новог Исмаил-паше са кнезом Милошем, па је Вренчевић променио однос према српској раји и изложио је пореском и другом насиљу. Када су Вренчевићи отели две девојке из села Мозгова 1832, избила је народна буна, коју је контролисао кнез Милош и искористио да припоји Крушевачку и Козничку нахију Кнежевини Србији, што је проистицало из Хатишерифа из 1830. године.⁹ У извештају нахијског кнеза Милете Радојковића из

9 Урош Шешум, „Насељавање Крушевца 1832-1839“, у: *Кайија Поморавља у духовној историји српског народа: темејски зборник*, 113-115; Видосава Стојанчевић, „Етничке и културне карактеристике Крушевца и крушевачких приградских насеља 1833-1983. год.“, у: *Видосава и Владимир Стојанчевић о крушевачком крају*, одговорни уредник Миломир Стевић, Крушевац, 2003, 100.

септембра 1824. године изнето је да је Милета примио писмо и од кметова Крушевачке нахије које је садржало жалбе да се више не могу поднети турски зулуми и исказују се захтеви за предузимање оружане акције. Радојковић је одговорио да се иселе, ако им ситуација у местима где су живели није одговарала. Кметови су послали и друго писмо са истом жалбом.¹⁰

Наиме, синови бившег крушевачког ајана, браћа Вренчевић из Крушевца, били су познати по свом насилном и самовољном понашању. Старији брат, Селим-бег, био је познат по десетинама отмица девојака и жена. Познато је да је из села Адровца отео дванаест девојака и потурчио их. На почетку новембра 1832, обојица браће су отишли у своје село Мозгово. Док су радиле у винограду, браћа Вренчевић су отели две девојке, Миљкану и Марију, које су биле сестре од стрица, кћери Јаћима и Стојана Гојковића. Пошто су девојке коњима силом одвели у Крушевац, родитељи девојака и други сељаци, одавно пуни једа против Вренчевића, побунили су се жестоко против ове отмице и затражили помоћ од кнеза Милоша. Милош је решио да искористи аферу за своје политичке циљеве, те је послао код крушевачког ајана Милету Радојковића да тражи да се девојке врате својим домовима. Суштина Милетиног задатка био је да подстакне српске агенте да побуне народ и отерају Турке. Ајан није смео ништа да учини против Вренчевића, мада му се није допало њихово поступање, јер су били сестрићи лесковачког Исмаил-паше, па је само паши проследио Милошеву тужбу.¹¹

10 Ružica Guzina, *Opština u Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo prvi (1804-1839)*, Београд, 1966, 201.

11 Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић. Књиџа шрећа (1827-1835)*, Београд, 1912, 420-421; Радош Љушић, *Кнежевина Срдија*, 29-30; Урош С. Шешум, *Срдија и Сџара Срдија (1804-1839)*, Београд, 2018, 165-166.

Држава је имала за циљ да подржи и помогне напоре да се отете жене и девојке од стране Турака врате својим кућама. Тако су ови случајеви коришћени као вид притиска на Турску и начин да се извуче политичка корист. На основу жалби из Крушевачке нахије, Алексиначког, Параћинског и Ражањског среза, састављен је списак турских злоупотреба, те се од 767 злодела, 236 односило на „отимање и турчење“.¹²

Након окончања устанка и успостављања српске власти, Вренчевићи су побегли у Ниш, где су били под заштитом Махмуд-паше, а имали су и подршку рођака, лесковачког Исмаил-паше. На овај начин, Вренчевићи су успели да избегну освету народа и правду српског суда, али им је, с друге стране, конфисковано све покретно имање, пре свега велике количине хране: пшенице, јечма, овса, кукуруза и другог. Поверљивим наређењем кнеза Милоша све то је одузето, под оправдањем да су Вренчевићи чинили интриге код Румели-валије, посредством нишког паше, чиме су могле бити угрожене српске молбе које су поднете истом валији. Постојала је врста секвестра и на непокретна имања Вренчевића и оспоравало им се власништво над једним делом те имовине. Ово је чињено са знањем кнеза Милоша, али он то није наредио јавно, већ посредно, преко Народног суда у Крагујевцу и Суда Нахије крушевачке. Након дефинитивног сређивања српско-турских односа, сви српско-турски спорови и парнице на територији Крушевачке нахије били су у надлежности српских власти односно српских судова. О имањима Вренчевића у Крушевцу одлучивали су Суд Нахије крушевачке и Суд народни српски у Крагујевцу, као последња инстанца. Конфискација ове имовине је дефинитивно решена јуна 1833, када је све раније заплењено жито остало без накнаде, као имовина која је неза-

12 Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд, 2008, 53.

конито стечена или отета са њива српских сељака. Воденице које су Вренчевићи насилно отели суд је вратио претходним власницима. Правно доказана имовина Вренчевића, једна кућа и воденица, откупљена је уз пристојну цену. Наиме, када је кнез Милош на Видовдан 1833. посетио Крушевац, откупио је кућу Вренчевића и воденицу за 15.000 пореских гроша, што је одмах исплаћено из Народне касе. Ово имање кнез је поклонио браћи Стојану и Алекси Симићу.¹³

Попис из 1834. наводио је да је у Крушевцу било 159 кућа, заједно са 23 старешине домаћинства из старих граница и најмање 12 из Турске досељених у 1833, из чега произилази да је варош пре ослобођења могла имати нешто мање од 124 српска дома. Наредних година највише су се досељавале занатлије из Турске. У току само четири године број домова је од око 124 порастао на 267. Након продаје турске имовине и изградње језгра занатлијске и трговачке чаршије, насељавање је достигло врхунац. Према попису из 1839, у Крушевцу је било 270 кућа, те се у периоду 1837–1839. број домаћинстава повећао само за три или је дошло до исељавања становника. После ослобођења Крушевца, становници из ове вароши и околине почињу интензивна погранична кретања према унутрашњости Србије, а, са друге стране, јавља се реемиграција исељеног крушевачког становништва према ослобођеном крушевачком крају. Интензивне су биле миграције моравско-вардарских досељеника и становника из топличких села, преко Турске, у ослобођени Крушевац и крушевачки крај.¹⁴

После ослобођења, Крушевац је 1836. имао 234 села. Она су, према Уставу из 1838, административно била подеље-

13 Владимир Стојанчевић, „Зашто је кнез Милош наредио конфискацију имања крушевачких бегова Вренчевића“, у: Исти, *Из историје Србије Другој устанка и кнез Милошеве владе 1815-1839*, Београд 1995, 96-101.

14 Урош Шешум, „Насељавање Крушевца 1832-1839“, 116-118.

на у пет срезова: Крушевачки, Бугаро-моравски, Кознички, Трстенички и Јошанички. Средишта срезова била су у Крушевцу, Трњанима, Пасјаку, Трстенику и Јошаници. Порез је прикупљан два пута годишње, постојало је „ђурђевско“ и „митровско“ прикупљање. Према првим подацима о митровском прикупљању 1833. године, у Округу је било 4828 пореских лица. На основу броја пореских лица до 1842. године, може се видети да је прираштај становништва из других округа и покрајина под Турцима био сталног карактера. За девет година број пореских глава у Крушевачком округу повећан је за 2876 (59,6%). Бећарски порез плаћали су становници који нису имали непокретну имовину и радили као најамни радници код богатих грађана. У Крушевачком округу 1840. године њихов број је 707, а овако велики број може се објаснити недостатком обрадиве земље, јер је Округ био под густом шумом. Порез су плаћали и 117 Цигана, према подацима из 1841. године, којих је највише било у Крушевцу, под кметом (филијом) Алијом Мупићем. Кметови су имали сталну плату и старали се о одржавању реда, мира и чистоће, надзирали скитнице, одређивали ноћне патроле, проверавали пролазнике, надгледали пијаци, проверавали исправност трговачких вага, надзирали састанке и договарања грађана.¹⁵

Министарство унутрашњих послова је маја 1839. године јавило Начелству Округа крушевачког да Државни савет има намеру да Срез трстенички у Крушевачком округу сједини са једним или два суседна среза, те да Начелство нађе најбољи начин на који би се то могло учинити. Такође, Министарство је тражило да Начелство јави колико је у Срезу трстеничком било села из бивше Пазарске и Пожешке нахије. Начелство је

15 Б. Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, Крушевац, 1971, 117-118.

Мензулана у Крушевцу, стара поштанска станица
за одмор путника и замену коња, крај 18. века

предложило следећу прерасподелу села. Од Среза козничког би се одузело 21 село: Рогавчина, Бзенице, Стајковце, Плеш, Плоча, Козница, Осредци, Грађани, Крива Река, Мелентија, Рибари, Велика Грабовница, Жиљци, Кочине, Грамеци, Влајковце, Паљевштица, Ливађа, Гочманци, Радманово и Брзеће и присаједила се Срезу јошаничком. У свим овим селима било је укупно до 560 пореских глава. Од Среза трстеничког требало је да се одузме село Гоч, са 36 пореских глава, и придода Срезу јошаничком. Село Стари Трстеник, са 53 пореске главе, одузело би се од Среза трстеничког и присаједило Срезу крушевачком. Од Среза козничког одузимала су се три села: Доњи Ступањ, Горњи Ступањ и Гаревина, са укупно 78 пореских глава, и сједињавала са Срезом крушевачким. Из Среза трстеничког присаједињено је 11 села Срезу козничком: Ново Село, Липова, Врнци, варош Трстеник, Горња Цр-

Главна кула Лазаревог града

нишава, Лапаш, Почековина, Оџаци, Доња Црнишава, Дубље, Руђинци. У свим овим селима било је укупно 10.009 пореских глава. Пазарској нахији раније су припадала села Ново Село, Врнци, Гоч и Дубље, а Пожешкој Курилово и Грачац, која су припала 1834. године Срезу подибарском Округа чачанског. Савет се са Намесништвом јула 1839. године сложио са предлогом Начелства, са исправком да села Плоча и Крива Река из Среза козничког и села Гоч, Предоле и Гвоздац из Среза трстеничког потпадну под Срез јошанички.¹⁶

Значајно сведочанство о Крушевцу у пред почетак и у првој половини 19. века дају страни путописци, о чему пише Давор Петровић:

16 „Територијално преуређење срезова у Округу крушевачком и укидање Среза трстеничког“, у: Б. Перуничић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, Крушевац, 1971, 373-374.

Током своје посете Крушевцу (1784), аустријски хусар Јозеф Паул Митесер (Joseph Paul Mitesser, 1757–1833) записао је о њој¹⁷ да је „веома велика зидана, али нарушена [...]”. Поред наведеног податка, Митесер је — у склопу тајне мисије на подручју између Мораве и Колубаре, пред Кочину крајину — оставио и друге корисне информације о Крушевцу, пре свега оне које се тичу структуре и војностратешког положаја овог градског насеља. Између осталог је навео да се у Крушевцу, који „лежи на [...] таквој узвишици да се са истом може контролисати цела околина”, налази „120 хришћанских и 150 турских кућа [...], зидине Лазаревог двора, ограђене палисадама, а у том кругу [...] још седам подигнутих кућа”, при чему су све дрвене и „од којих је већина, оних турских, на спрат са неколико соба, пространим шталама и двориштима, прилично чврсто зиданим”, те да, најзад, „има три хана и пет кафана”, а „путеви који воде одавде имају подлогу од иловаче” и „доста су широки”, па се „у доба сувог времена може [...] истим добро путовати”.

[...] пруски официр Ото Дубислав фон Пирх (Otto Dubislaw von Pirch, 1799–1832), који, по савету свог сапутника, у крушевачку варош није крочио из безбедносних разлога. Ипак, из даљине је успео да установи како некад „величанствене зграде леже у рушевинама”, али да „високе цркве и куле дају још појам о [...] старој величини” тог места. Тек по ослобођењу Крушевца (1833) — за који је Емануел д’Ормесон (Emmanuel d’Ormesson, 1844–1922) у свом дневнику записао да представља „град трећег реда, као Ужице, Чачак, Карановац, итд.” — у њега се могло поново ући без бојазни, али и констатовати да у тој вароши „нема више ни џамије ни минарета [...], већ [...] једино [...] црква”, на чијем се „тимпанону јужног портала налази [...] српски двоглави орао”. Исти „симбол царства” уочио је на свом пропутовању кроз Србију (1843/1844) и Ендрју Арчибалд Пејтон (Andrew Archibald Paton, 1811–1874), са којим,

17 Мисли се на дворску цркву кнеза Лазара.

према речима Бранка Момчиловића, „на сцену ступа једна нова врста британских путника — обавештених, систематичних, веома знатигељних”, а „путопис постаје комбинована књижевна врста — мешавина привредно-историјског и политичког прегледа, и непосредно сведочанство о виђеном и доживљеном”. Занимљива је изјава коју је Пејтон, приликом једног разговора са својим домаћином, дао за време кратког борава у Крушевцу, а она гласи: „Странац мора да се прилагоди обичајима земље, а не земља мерилу странца. Дошао сам овамо да видим Србе онакве какви су по својој природи, а не по њиховим подражавањима Европи.”¹⁸

Проблеми који су се тицали Крушевца у време кнеза Милоша били су организација државне управе, обезбеђење границе и граничног подручја, уређење аграрног питања и анулирање сељачких обавеза према Турцима, уређење пореског система, регулисање градске привреде, оживљавање пограничне трговине, школство и просвета и обнова црква и манастира, регулисање здравствених прилика и уређење санитарске службе, решавање питања турских непокретних имања

18 Давор Петровић, „Град очима другог: Крушевац у страним путописима и белешкама XV-XIX века“, *Antropologija* 17, 3 (2017), 13-14. Извори и литература коју је аутор цитирао у заградама нису ушли у нашу верзију читата, коју смо преузели, али их наводимо овде: Mitesser, Joseph Paul, „Militairische Beschreibung“, у: *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783 и 1784 год.*, 57-102, Саопштио Душан Пантелић, Београд: Српска краљевска академија [објављено као темат часописа Споменик 82 (1936) / Српска краљевска академија. Други разред, 64]; *О трагу јосифовства ми, Крушевицу*, [приредили] Ђорђе С. Костић и Љубодраг П. Ристић, Београд; Крушевац, 1997, 39- 40, 81; Ото Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, превео Драгиша Т. Мијушковић, Београд, [1830] 2012, 116; *Са кайетаном д'Ормесоном 1877.: 22 дана у двоколицама кроз Србију*, [приредила] Драга Вуксановић-Анић, Београд, 1980, 50; Бранко Момчиловић, „Поговор“, у: Ендру Арчибалд Пејтон, *Србија, најмлађи члан евројске породице или Боравак у Београду и његовања по њелинанама и шумама унутрашњосији 1843. и 1844. године*, с енглеског превео Бранко Момчиловић, Нови Сад, [1845]1996, 251; Е. А. Пејтон, *Србија*, 152-153.

у вароши, рад на урбанизацији, насељавање Крушевца српским становништвом из Турске и других земаља, регулисање односа државне власти према злоупотребима чиновника и старешина. Такође, требало је решавати политичке проблеме Крушевца, као у случају Милетине буне 1835. године. Милош је у Крушевцу укинуо институције из времена турске власти и прогласио право сељака на посед земље коју је овај обрађивао за време Турака. Начело је било да Турци нису могли имати, изузев ретко, легално стечени или наслеђени посед на српском селу, па су сви читлуци били анулирани и одбијен је захтев читлук сахибијама на накнаду, јер је тражено да покажу старе тапије. Спахије, као и мукаде, биле су обештећене, трајно, у паушалном износу, који је ушао у општу суму Српског трибута Порти. Милош је заштитио сељаке од злоупотреба представника власти наредбом из 1834, којом сеоским кметови добијају наређење да попишу случајеве бесправног кулука који је затражио баш капетан Крушевачке капетаније Веселин Ђирковић. У двадесет и једном селу је капетан бесправно користио рад 2963 сељака, те је позван на одговорност и смењен. Након расправљања о премештању старе чаршије, покушај је само делом успео због отпора старих житеља Крушевца. Градска пијаца је у великој мери примала производе села и Крушевац се развио у живо трговачко и извозно место. Занати нису много напредовали, а у целом округу је забележен велики број трговаца. Кнез Милош је свима који су желели признавао статус српских грађана. То је био случај са бившим турским поданицима грчког или цинцарског порекла из Сачисте, предела Загорја у Епиру, чак и из Мореје. Потомци овог становништва су се временом асимилovali, прихватили обичаје и средину Крушевца, те се претопили у Србе.¹⁹ Трговци и механције

19 В. Стојанчевић, „Крушевац за време кнеза Милоша“, 135-139.

Црква Лазарица

Грци, који су пре Првог српског устанка дошли у Крушевац и саградили дућане и изјаснили се да би желели да остану српски поданици, те да добију дозволе од турских власти да преселе и своје породице, обратили су се Исправничеству крушевачком с молбом да им се дозволи да саграде дућане у новој чаршији, која је требало да се сагради. Двојица Грка били су из села Сечиста, из Нахије костурске, а њихове деде и очеви су сви дошли у Крушевац пре Карађорђевог рата.²⁰

Крушевачка школа организовала је наставу у два разреда. Успех млађе класе Крушевачке школе је 1836. године оцењен као „средњи“, а старије као „похвално добар.“ Као учитељ се, 1838. године, помиње Павел Јанковић.²¹ Такође, 1836, као учитељи у Крушевцу наводе се Ђорђе Јевтимијевић и Сима Зорић.²²

Општински кметови и кнезови, користећи више него други тадашње привредне могућности, закупљивали су и спахијски десетак и захватили су у туђу земљу; да би хранили своју стоку заграђивали су жирородне планине, користили разне трговинске могућности, па и кулук за обраду својих имања. Кнез Милош је, августа 1833, наредио кметовима и народу Нахије крушевачке да разрежу по 4 оке пшенице и 6 ока јечма на сваку пореску главу и да се то подели и члановима суда и кметовима, јер су кметови кулук правдали тиме што им је народна служба одузимала доста времена, које би иначе посветили својим домаћинствима.²³

Кнез Милош је јуна 1833. године издао проглас старешинама, свештенству, кметовима и свему наоду Нахије Крушевач-

20 „Грци – трговци и исханџије – желе да буду српски поданици и да у новој крушевачкој чаршији саграде себи дућане и механе“, у: Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, Крушевац, 1971, 196-197.

21 В. Стојанчевић, „Крушевац за време кнеза Милоша“, 141.

22 „Подаци о учитељима у Крушевцу 1836. године“, у: Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 205.

23 Ružica Guzina, *Opština u Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo prvi (1804-1839)*, 202.

ке, у којем говори: „Ви сте се Турака сада веће сасвим опростили и с нама, браћом вашом, сојединили. Ви ћете од сада и све плодове уживати, које доносе слобода и јавниј поредак. Да би овај међу вама уведен био, поставио сам ја веће међу вама судове, које ћу у напредак јошт боље уредити и утврдити, да би свакоме право чинили. Соједините се дакле и срцем и душом с нама, нама се придруживајте, наше заповести испуњавајте; судовима и властима нашим покоривајте се. С Турцима већ никаква посла немајте. Оно мирије што им имате давати, састараћемо се и уредити, да им одма изда и од народа да се покупи за крушевачку. За једну част ваше Нахије већ је она исплаћена и другу ћемо исплатити. Обшта жеља свију вас, да се с нама соједините, даје ми лепо јемство за вас све колике, да ћете вест ову и мој поздрав радо саслушати и све препоруке моје охотно испунити.“²⁴

Када је повучена нова српско-турска граница, догодило се да су на доста места поједини сеоски атари једним делом припали Србији, а другим делом остали у Турској. Тако се дешавало да је село остало на једној страни, а сеоска имања, пашњаци, ливаде, њиве, виногради, воденице, појила за стоку, сеоски путеви, делом или у целини, припали другој страни. Чак је понегде нова граница требало да иде средином села. Када је на релацији Морава-Копаноник одређивана гранична линија, Турци лесковачког паше нису дошли у договорено време, а, и кад су стигли, нису хтели да се крећу по планинама, на којима је нападао снег. Комисија за разграничење је наставила рад на обележавању границе, без обзира на непогоде и незаинтересованост Турака. Месец и по дана касније домаћи Турци су почели да ометају рад и праве нереди на новој српској граници,

24 „Књаз Милош: старешинама, свештенству, кметовима и народу Нахије крушевачке“, у: Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 95.

с циљем да докажу да је граница била неправилно повучена. Настао је сукоб фебруара 1834, када су сељаци из Жупе почели да крче шуме и подижу хумке, како су наредиле више власти, да би се граница уредно обележила. Напали су их Арнаути из заседе између Грмен Чуке и Чучаљског Лаза. „Надзиратељ“ Нахије крушевачке Стојан Симић послао је на границу стотинак Срба са чланом Суда Нахије крушевачке Вучком Мутавцићем. Мир на граници је поремећен, а турски погранични буљубаша заузео је Брзеће, Жарево и Шошиће, а припреман је и напад на караулу на Мајдеву и удар на Јанкову Клисуру. На већем броју места нове границе долазило је до неспоразума, спорова, свађа, инцидената и оружаних сукоба. Ови догађаји од локалног значаја били су предмет дипломатске преписке и решавања виших српских и турских управних инстанци, уз поједине случајеве, када је била потребна интервенција кнеза Милоша и Порте.²⁵

Према Чедомиру Марјановићу: „Но сем тога што је Крушевац постао административни центар, он је продужио своју традицију и трговачког центра. Као место веома угодно по свом географском положају за размену добара између планинаца са Жељина, Копаоника, Јастрепца и Мојсиња и долинача из питомог Поморавља, Крушевац је још у средњем веку био трг и град. Ту је улогу успео да одржи и за време турске владавине, само што је трговина за време Турака била врло слаба и готово никаква. Ослобођени Крушевац на мах је отпочео да обнавља не само стару славу, него и стару трговину. Његова ‘стара чаршија’ за пазарне дане бројала је на хиљаде људи од Копаоника и Јастрепца до Јухора и Благодина који су журили у Крушевац долином Расине и Треботинске реке као

25 Владимир Стојанчевић, „Два оружана сукоба на српско-турској граници из времена прве владе кнеза Милоша Обреновића“, у: *Видосава и Владимир Стојанчевић о крушевачком крају*, одговорни уредник Миломир Стевић, Крушевац, 2003, 153-156.

и З. Моравом и њеним северним притокама, да продаду што имају у сувишку и купе што им недостаје.“

„Но Крушевац је од вајкада био не само трг за локалну размену добара него и за спољну трговину. У средњем веку, за владе кнеза Лазара, у њему је постојала дубровачка колонија, што значи да је и спољна трговина у њему била развијена. За владе кнеза Милоша спољну трговину беше монополизирало сам кнез, због тога после абдикације кнеза, Совјет је прогласио слободу трговине. Крушевац је својом стоком и сточним производима, као и својим житом, убрзо раширио трговину и са иностранством.“²⁶

Суд Округа крушевачког 1840-их

Како примећује историчар Крушевца, Буда Илић, „Грађански законик (донет 1844. – прим. М.П.) са гаранцијом и заштитом неограничене приватне својине, привредна политика са еснафском уредбом, приученим занатлијама и слободом да свако „води трговину“, распадање сеоских задруга, презадуженост сељака, обмане зеленаша, претрпаност судова парницама због баштине и дугова, неписменост судског особља – све је то пружало могућност злоупотребе власти, корупције и стварања неприкосновених трибуна и у чаршији и у чиновничком апарату.“ Навешћемо пар примера. Занимљив је случај подмићивања службеника, када је због лошег владања на прво познато јавно батињање осуђен писар Милош Плавшић. Пошто је после немилосрдног батињања био неспособан за рад и смењен, није више био потребан трговцима и механцијама, који су га тужили због исплате дуга. Суд је

26 Чедомир Марјановић, *Крушевац: историјско-културни иреплед од јосијанка до данас*, Београд, 1933, 20-21.

Данас Улица Браће Југовића

утврдио да је писар морао годинама да отплаћује дугове Сави Гоцићу, трговцу, и механџијама Павлу Тројановићу и Јањи Живковићу. Такође, Лазарчани су одбили да плаћају порез Крушевачкој општини, али су и даље продавали со, опанке, луч и друго што су доносили на пијацу. Општина се 1845. године обратила суду, а у тужби навела да су Лазарчани правили ђубре и одбијали да граде пут, имали касапницу за коју се није плаћао закуп, те тиме штетили Општину, која је давала под закуп право продаје меса у граду.²⁷

Познат је и инвентар ствари у Суду Округа крушевачког из 1844. године. Суд је поседовао портрет бившег кнеза Милоша, крст од срме исплетен, Јеванђеље са Апостолом. Постојала су 2 велика стола, са крилима с обе стране, на извлачење, у добром стању, средњи сто са малим орманом, средњи сто једноставног дизајна, те велики орман са затварањем. Покривач на великом столу је био од зелене чоје, као и покривач на другом столу, који је био поцепан. У инвентар је улазио судски печат, 9 столица

27 Б. Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, 130-132.

сламњача у средњем стању и једна у лошем, 2 окована сандука и један неокован, а од канцеларијског материјала 2 перореза, 3 маказе, 4 мастионице, 3 лењира, звонце, бочица за мастило, две оканице за мастило. У списак ствари Суда улазили су покварена метла, 2 жута свећњака, теразије за дукате, кофа за бунар са гвозденим ланцем, отоман од белог платна, простирке од плаве чоје, којима су били покривени писарски столови, подеране, черга (покривач од кострети). Од алата и покућства Суд је поседовао бакрач, тенџер (грнчарски производ за кување пилава и сутлијаша), бакарни тигањ, бакарну тепсију, бакарни лавор, сач за мангал (врста роштиља), гвоздени ашов, секиру, мотику, 17 окова за преступнике, кацу за купус, винске вучије (судови за пиће, постојали су за вино и ракију), 3 бурета вина, четке за канцеларије, сат, 2 катанца и 4 завесе.²⁸

Председници Суда Округа крушевачког 1839-1850. године били су Милосав Браљинац, Јован Вељковић, затим поново Браљинац, Мијаило Георгијевић и Јован Туцаковић. Дужност члана суда вршили су Радован Пецић, Вучко Муатавџић, Обрад Човић, Марко Протић, Живко Шокорац, Сима Прокић, Стеван Радмиловић и Живко Шокорац, још једном. Списак имена секретара суда је следећи: Павле Булић, Павле Муатавџић, Никола Тасић, Аксентије Поповић. Писари су били Иван Ђорђевић, Илија Ракић, Марко Пантелић, Голуб Николајевић, Милован Пантелић, Ђорђе Николић, Константин Мијаиловић, Миладин Радовановић, затим поново Милован Пантелић, Јован Шурдиловић, Алекса Ђорђевић, Михаило Ђирић. Места практиканата држали су Милутин Остојић, Михаило Топаловић, Лука Јовановић, Јован Анђелковић, Милован Пецић, Михаило Ђирић и Миленко Тилић.²⁹

28 Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 393-394.

29 Љубодраг А. Поповић, *Шемајизам Кнежевине Србије 1839-1851*, Београд, 1999, 174-175.

**Примирителни судови у
Крушевачком округу 1839. године³⁰**

Табела 1:
СПИСАК ПРИМИРИТЕЛНИХ СУДОВА
У КОЗНИЧКОМ СРЕЗУ

СЕДИШТЕ СУДА	ПРЕДСЕДНИК	ПОМОЋНИЦИ
Трнавци	Илија Савковић	Јаков Кљајић Тривун Рилак
Доња Злегиња	Стојан Филиповић	Спасоје Новаковић Михаило Ђорић
Боботе	Јаков Арсић	Ђока Васиљевић Миљко Милићевић
Горњи Ступањ	Стеван Максимовић	Цветко Анђелковић Дедељко Јовановић
Витково	Вукица Радичевић	Ђорђе Анђелковић Живко Виторовић
Доброљупци	Ђорђе Милутиновић	Радивоје Ратковић Ђирко Панић
Златари	Никола Радивојевић	Петар Радојковић Михаило Савић
Ботуња	Сима Пајовић	Миладин Тодоровић Ђока Шовић
Лесковица	Агатон Јевтовић	Тома Степић Милосав Симић
Стубаљ	Милован Милић	Марко Минић Радосав Костић
Кожетин	Вуксан Недељковић	Милић Стојаковић Димитрије Ђорђевић
Ратаје	Веселин Ђураковић	Ђорђе Милосављевић Милета Милосављевић
Ржаница	Михаило Недељковић	Радостав Михаиловић Милош Милутиновић

30 Р. Љушић, "Попис пореских глава, кућа и чланова мировних судова из 1839", *Мешовића траћа* 9 (1981), 96-108. Такође в. "Списак општина у Округу крушевачком у којима постоје примирителни судови из 1843", у: Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 390-392.

СЕДИШТЕ СУДА	ПРЕДСЕДНИК	ПОМОЋНИЦИ
Јасиковица	Миљасав Смиљковић	Милован Величковић Тривун Ђорђевић
Велуђе	Живко Недељковић	Радисав Ковач Рака Обрадовић
Брезовица	Михаило Панић	Лаза Јовановић Миленко Сретеновић
Станишинци	Милован Ђукић	Иван Радичевић Лука Милетић
Рогавчина	Недељко Богдановић	Миљасав Ивановић Гаврило Ђурић
Бзенице	Јован Чолић	Радован Милојевић Миљко Ристић
Плеш	Максим Јовановић	Петар Гвозденовић Јаков Гавриловић
Осредци	Миљко Башић	Вучета Ракић Милоје Пецић
Горњи Вратари	Никола Радовановић	Миљасав Томић Јован Павловић
Рибари	Живко Михаиловић	Павле Козић Јован Гочманац
Ливађе	Михаило Јаћовац	Мили Павловић Јован Миловановић
Велика Грабовница	Павле Вукајловић	Михајло Марковић Сима Божановић
Батоте	Ђура Васић	Тодор Ристић Васа Радосављевић
Лепенац	Марко Чукурановић	Миљко Филиповић Јеремија Милетић
Грашевци	Лука Петровић	Миленко Павловић Радојко Обрадовић
Дупци	Милош Кричак	Рака Павловић Ђока Тодоровић
Липовац	Обрад Делјанин	Стеван Ђокић Младен Јовановић
Жиљци	Марко Павловић	Илија Поповић Михајло Радосављевић
Жарево	Сима Стевановић	Алекса Петровић Радивоје Синђелић
Тршановци	Михаило Стевовић	Јова Станковић Радосав Симоновић

Табела 2:
СПИСАК ПРИМИРИТЕЛНИХ СУДОВА
У БУГАРО-МОРАВСКОМ СРЕЗУ

СЕДИШТЕ СУДА	ПРЕДСЕДНИК	ПОМОЋНИЦИ
Ђунис	Стојан Живковић	Ђока Радојевић Неша Марковић
Љубеш	Милован Живадиновић	Стоша Перић Нестор Стојановић
Корман	Стојко Капларовић	Милојко Миљковић Анђелко Стојковић
Трњане	Стојко Стефановић	Миљко Павић Аранђел Терзић
Адровац	Марко Стојановић	Марко Петковић Петар Јовановић
Прћиловица	Петројко Јовановић	Степан Стојић Стоша Ристић
Житковац	Јова Анђелковић	Стојко Милосављевић Тоша Крстић
Лужане	Живко Јовановић	Петар Илић Стојан Милосављевић
Тешица	Кузман Стевановић	Милија Лазаревић Марко Јовановић
Дреновац	Ђорђе Крстић	Стојан Миленковић Илија Милосављевић
Лоћика	Гојко Вељић	Стоша Младеновић Раде Качар
Честа	Младен Дамјановић	Доца Петковић Илија Петровић
Вукања	Лаза Радосављевић	Миљојко Савић Божин Арсеновић
Рибаре	Миљко Стефановић	Станоје Милетић Вуча Јовановић
Гредетин	Станко Цветић	Милета Станковић Радослав Михаиловић
Шиљеговац	Радослав Милићевић	Дена Јовановић Марко Цивић
Здравиње	Милутин Јовановић	Вучко Ђорђевић Јова Миљковић

СЕДИШТЕ СУДА	ПРЕДСЕДНИК	ПОМОЋНИЦИ
Сушица	Пана Милошевић	Живко Николић Петко Раденковић
Каоник	Стеван Дмитровић	Милија Дебељковић Величко Дебељковић

Табела 3:
СПИСАК ПРИМИРИТЕЛНИХ СУДОВА
У ЈОШАНИЧКОМ СРЕЗУ

СЕДИШТЕ СУДА	ПРЕДСЕДНИК	ПОМОЋНИЦИ
Бања	Здравко Радисављевић	Милосав Радовановић Јосип Петровић
Пискања	Симо Вучковић	Петко Милетић Вуја Ђорђевић
Ново Село	Ђорђе Живковић	Јован Радосавић Тодор Нинић
Џепе	Милутин Ћирковић	Атанаско Миловановић Радован Чановић
Плана	Вукица Тошовић	Недељко Лазовић Илија Бојанић
Јелакце	Милован Дунић	Милован Павловић Филип Бачевац
Гокчаница	Мина Марковић	Павле Главчић Филип Видојевић
Рвате	Драгутин Милутиновић	Панта Стефановић Радован Сочанац
Крива Река	Тривун Цветковић	Илија Јовановић Максим Ћирковић
Плоча	Ђорђе Ђукић	Јаков Милићевић Паун Арсенијевић
Гоч	Тодор Бурмазовић	Маринко Обрадовић Раденко Николић

Табела 4:
СПИСАК ПРИМИРИТЕЛНИХ СУДОВА
У КРУШЕВАЧКО-ТРСТЕНИЧКОМ СРЕЗУ

СЕДИШТЕ СУДА	ПРЕДСЕДНИК	ПОМОЋНИЦИ
Крушевац	Михаило Јовановић	Младен Стојановић Михаило Миленковић
Бивоље	Неша Симоновић	Стојан Живановић Милосав Николић
Сталаћ	Гаја Рајковић	Вукоје Вујић Богоић Ђурђевић
Паруновац	Анта Ристић	Радован Милојевић Раденко Станишић
Мали Шиљеговац	Петар Пауновић	Љубисав Стојановић Милосав Станкић
Дворани	Стојан Михаиловић	Милорад Радоњић Видоје Станковић
Трмчари	Никола Милутиновић	Маринко Ђурђевић Живадин Ђурђевић
Ломница	Михаило Ћирковић	Панта Лазаревић Радојко Ћирковић
Доњи Степош	Вукић Радојковић	Миленко Лазаревић Радоје Минић
Витановац	Стојко Лукић	Михајло Карађуловић Ђира Радојевић
Купци	Филип Богојевић	Милоје Аврамовић Живадин Симоновић
Себечевац	Радивоје Вукојевић	Благоје Гавриловић Михаило Марковић
Мрмош	Обрад Милићевић	Радивоје Стефановић Милосав Томић
Треботин	Живко Симоновић	Милош Симоновић Стојан Лазић
Пепељевац	Ацко Миливојевић	Радојко Милошевић Петар Радосављевић
Лазарица	Никола Мијатовић	Стајко Илић Живко Милошевић
Вучак	Никола Јовановић	Ђирко Петровић Обрад Гавриловић

СЕДИШТЕ СУДА	ПРЕДСЕДНИК	ПОМОЋНИЦИ
Глободер	Милић Васиљевић	Ђирко Петровић Милоје Јоксимовић
Омачница	Вуча Пантелић	Рака Мутавчић Василије Антонијевић
Стопања	Михаило Недељковић	Радован Јовановић Алекса Стефановић
Ново Село	Аврам Јелићанин	Јован Смиљанић Атанаско Видаковић
Дубље	Рака Николић	Ракић Миловановић Сима Лапчевић
Трстеник	Аћим Чистињан	Миладин Милопољац Марко Пецић
Оџаци	Алекса Коматовић	Јован Судимац Јован Вељоглавац
Лопаш	Радован Сретеновић	Сава Милошевић Миленко Томић

Списак општина у Округу крушевачком у којима су постојали примирителни судови из 1843. године³¹

Крушевачки срез

1. Општина крушевачка (Крушевац)
2. Општина бивољска (Бивоље)
3. Општина лазаричка (Лазарица)
4. Општина паруновачка (Паруновац)
5. Општина сталаћка (Сталаћ)
6. Општина шиљеговачка (Мали Шиљеговац)
7. Општина дворанска (Дворани)
8. Општина трмчарска (Трмчари)
9. Општина степошка (Степош)
10. Општина ломничка (Ломница)

31 Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 390-392.

11. Општина витановачка (Витановац)
12. Општина купачка (Купци)
13. Општина себечевачка (Себечевац)
14. Општина вучачка (Вучак)
15. Општина пепељевачка (Пепељевац)
16. Општина треботинска (Треботин)
17. Општина мрмошка (Мрмош)
18. Општина омачничка (Омачница)
19. Општина глободерска (Глободер)
20. Општина стопанска (Стопања)
21. Општина лопашка (Лопаш)
22. Општина оџачка (Оџаци)
23. Општина трстеничка (варош Трстеник)
24. Општина новоселска (Ново Село)
25. Општина дубљанска (Дубље)

Бугаро-моравски срез

1. Општина рибарска (Рибаре)
2. Општина вукањска (Вукања)
3. Општина шиљеговачка (Шиљеговац)
4. Општина сушичка (Сушица)
5. Општина здравинска (Здравине)
6. Општина лужанска (Лужане)
7. Општина тешичка (Тешица)
8. Општина дреновачка (Велики Дреновац)
9. Општина лоћичка (Лоћика)
10. Општина честанска (Честа)
11. Општина прђиловачка (Прђиловица)
12. Општина адровачка (Доњи Адровац)
13. Општина житковачка (Житковац)

14. Општина трњанска (Трњане)
15. Општина корманска (Корман)
16. Општина гредетинска (Гредетин)
17. Општина љубешка (Доњи Љубеш)
18. Општина ђуниска (Ђунис)
19. Општина каоничка (Каоник)

Кознички срез

1. Општина јасичка (Јасиковица)
2. Општина вукањска (Велуђе)
3. Општина брезовачка (Брезовица)
4. Општина лесковачка (Лесковица)
5. Општина златарска (Златари)
6. Општина жунска (Жуње)
7. Општина доброљубачка (Доброљупци)
8. Општина ступанска (Доњи Ступањ)
9. Општина трнавачка (Трнавци)
10. Општина злегињска (Горња Злегиња)
11. Општина витковачка (Витково)
12. Општина ратајска (Ратаје)
13. Општина ржанска (Ржаница)
14. Општина боботска (Боботе)
15. Општина стубаљска (Стубаљ)
16. Општина кожетинска (Кожетин)
17. Општина ботунска (Ботуња)
18. Општина лепеничка (Лепенац)
19. Општина жиљачка (Жиљци)
20. Општина батотска (Батоте)
21. Општина брзећка (Брзеће)
22. Општина грашевачка (Грашевци)

23. Општина грабовачка (Горња Грабовница)
24. Општина рибарска (Рибари)
25. Општина тршановачка (Тршановци)
26. Општина жаревачка (Жарево)
27. Општина липовачка (Липовац)
28. Општина осредачка (Осредци)
29. Општина вратарска (Доњи Вратари)
30. Општина станишиначка (Станишинци)
31. Општина брезовићска (?) (Брезовица?)
32. Општина козничка (Козница)

Јошанички срез

1. Општина пискањска (Пискања)
2. Општина плочанска (Плоча)
3. Општина криворечка (Крива Река)
4. Општина рватска (Рвате)
5. Општина новоселска (Ново Село)
6. Општина гумнишка (Гумниште)
7. Општина гочка (Гоч)
8. Општина гокчанска (Гокчаница)
9. Општина планска (Плана)
10. Општина бањска (Бања)
11. Општина јелачка (Јелакце)

У Крушевачком округу је било укупно 88 општина, 25 у Крушевачком срезу, 19 у Бугаро-моравском, 33 у Козничком и 11 у Јошаничком срезу.

Статистика Суда Округа крушевачког из 1844. године

Табела 5:
ИЗВОД КРИВИЧНИХ ДЕЛА ПРИ СУДУ
ОКРУГА КРУШЕВАЧКОГ 1844. ГОДИНЕ³²

ВРСТА КРИВИЧНОГ ДЕЛА	ПРЕСУЂЕНО	НЕПРЕСУЂЕНО	УКУПНО
Убиство	5		5
Крађе	27	4	31
Блуд	6		6
Свађе, туче и псовке	15		15
Говор против кнеза и државе	4		4
Горосеча	36	1	37
Насиље	4		4
Нарушавање части	4	1	5
Намерна штета	3	1	4
Кршење уредби	3		3
Непошлушност према властима	2		2
Бунтовништво	5		5
Свега	114	7	121

³² „Извод рада Попечитељства правосуђа за 1844. и 1845. годину“, Архив Србије, Државни савет, 1846, 458. Подаци о Суду Округа крушевачког за 1844. узети су из *Извештаја*.

Табела 6:
ИЗВОД ГРАЂАНСКИХ ПАРНИЦА ПРИ СУДУ
ОКРУГА КРУШЕВАЧКОГ 1844. ГОДИНЕ

ВРСТА ПАРНИЦЕ	ПРЕСУЂЕНО	НЕПРЕСУЂЕНО	УКУПНО
Баштине ³³	33	7	40
Плацеви и зграде	4	9	13
Воденице	2	1	3
Наследство	9	2	11
Деоба	1		1
Дуг	88	9	97
Закуп		1	1
Ортаклук	3	1	4
Штета	1	1	2
Накнаде	24	9	33
Пупиле	1		1
Свега	166	40	206

³³ Очевина, дедовина, имање које је наслеђено из прошлости.

Табела 7:
ПРЕГЛЕД ПРИХОДА СУДА ОКРУГА КРУШЕВАЧКОГ
ОД МИТРОВДАНА 1843. ДО ЂУРЂЕВДАНА 1844.
ГОДИНЕ У ГРОШИМА И ПАРАМА³⁴

ИЗ ДРЖАВНЕ КАСЕ ПО БУЏЕТУ	ОД СВИХ КАНЦЕЛАРИЈСКИХ ПРИХОДА	УКУПНО
973,34	2.201,04	3.174,38

Табела 8:
ПРЕГЛЕД РАСХОДА СУДА ОКРУГА КРУШЕВАЧКОГ
ОД МИТРОВДАНА 1843. ДО ЂУРЂЕВДАНА 1844.
ГОДИНЕ У ГРОШИМА И ПАРАМА

ПОТРОШЕНО	ПРЕОСТАЛО	УКУПНО
973,34	2.201,04	3.174,38

³⁴ Нужно је дати неколико напомена о монетарном систему у Кнежевини Србији. Обрачунска јединица у Кнежевини Србији била је грош, који је имао два курса – доњи (порески) и горњи (чаршијски). Двоструки курс гроша уведен је 1833. године, да би се спречио прилив лошег турског новца након присаједињавања отргнутих крајева. Порески курс је био званични курс, а чаршијски је третиран као реални курс за турски новац и вредео је већ тада двоструко мање од чаршијског гроша. Аустријски дукат је деценијама имао вредност од око 23 пореска гроша. Уочи доласка на власт уставобранитеља вредео је 24 пореска гроша, исто толико и 1837, да би тарифом из новембра 1841. био одређен курс дуката од 23 гроша, а тарифом из 1842. враћена му је вредност на 24 гроша. Почетком 1855. вредео је 23,3 гроша, а исте године му је вредност повећана на 28 чаршијских гроша и она није мењана до краја времена уставобранитеља, Б. Миљковић-Катић, „Пореска политика уставобранитеља“, *Историјски часопис* 57 (2008), 219-220.

Табела 9:
ПРЕГЛЕД ПРИХОДА СУДА ОКРУГА КРУШЕВАЧКОГ
ОД ЂУРЂЕВДАНА ДО МИТРОВДАНА 1844.
ГОДИНЕ У ГРОШИМА И ПАРАМА

ИЗ ДРЖАВНЕ КАСЕ ПО БУЏЕТУ	ОД СВИХ КАНЦЕЛАРИЈСКИХ ПРИХОДА	УКУПНО
1.058,10	1.594,04	2.652,14

Табела 10:
ПРЕГЛЕД РАСХОДА СУДА ОКРУГА КРУШЕВАЧКОГ
ОД ЂУРЂЕВДАНА ДО МИТРОВДАНА 1844.
ГОДИНЕ У ГРОШИМА И ПАРАМА

ПОТРОШЕНО	ПРЕОСТАЛО	УКУПНО
1.058,10	1.594,04	2.652,14

Уочљиво је да је далеко већински број кривичних дела био пресуђен, 94 %. Од укупног броја кривичних дела највише је било горосече, 31%, затим крађе 26% и свађа, туча и псовања 12%. Највише није пресуђено крађа, 13% од њиховог укупног броја. Грађанских парница је било више од кривичних дела за 26%. Кад су у питању грађанске парнице, пресуђена је већина, 81%, али је очигледно да је више парница остало непресуђено у односу на кривична дела за 12%. Такође, кривична дела су била хитнија и пре су се разматрала, а с друге стране, недостатак законика о грађанском судском поступку је утицало на нагомилавање парница. Највише је било парница због дуга, 47%, затим због баштине 19% и накнаде 16%. Највише парни-

ца није пресуђено због плацева и зграда, 69%, накнаде, 27%, и дуга, 9%. Број кривичних дела при Суду Округа крушевачког износио је 3% укупног броја при првостепеним судовима, пресуђених 5%, непресуђених 0,5%.³⁵ Број грађанских парница износио је 3% укупног броја при првостепеним судовима у Србији, пресуђених 4%, непресуђених 1%.³⁶ Што се прихода и расхода тиче, потрошена је сума предвиђена буџетом, а чистава сума од канцеларијских прихода слила се у судску касу.

Чланови и особље Суда Округа крушевачког 1844. године

Председник Суда од 1842. био је Милосав Браљинац. Члан Суда Вучко Мутавцић био је 1844. педесетдеветогодишњак, ожењен, имао осморо деце, пореклом из Тоболаца. Од 1832. до 1834. био је члан суда, до 1836. исправник³⁷, па члан Суда Округа рудничког до 1839. Није завршио никакве школе, добро је вршио дужности и био доброг владања. Други члан Суда, Живко Шокорац, имао је 51 годину, био је ожењен, имао седморо деце. У доба кнеза Милоша био је кнез, коџабаша, капетан и начелник Округа јагодинског са чином капетана, потпуковника и пуковника. Био је без школе, добро је вршио дужности, редовно долазио на посао, осим у случају болести, и владао се добро. Трећи члан Суда, Симеон А. Прокић био је тридесетседмогодишњак, ожењен, имао двоје деце, родом из Трстеника. Од 1828. до 1838. године био је срески старешина,

35 Према Изводу из статистике кривичних дела за 1844, укупан број кривичних дела при окружним судовима износио је 3555, 2248 пресуђених и 1307 непресуђених.

36 Према Изводу из статистике грађанских парница за 1844, укупан број парница при окружним судовима износио је 6951, пресуђених 3862 и непресуђених 3089.

37 Полицијски чиновник.

у периоду 1838-1839. члан Суда Округа јагодинског, а затим, до 1844. помоћник начелника тог Округа. Завршио је Нормалну школу у Трстенику. Мирко Протић, такође члан суда, имао је 42 године, био је ожењен и са осморо деце, од 1834. године вршио је дужност среског старешине. Знао је помало да чита и пише, добро вршио дужност и био доброг владања.

Секретар Суда, Никола Тасић³⁸, имао је двадесет и шест година, родом био из Београда и нежењен. Био је канцелиста Државног савета, писар Суда Округа јагодинског, архивар и регистратор Суда вароши београдске. Завршио је гимназију, језичке и правне науке, добро је вршио дужност и опходио се добро према судијама и млађима. Писар Голуб Николајевић, двадестдвогодишњак 1844, био је нежењен и родом из Пожаревца. Вршио је дужност практиканта Суда Округа шабачког, Суда вароши београдске и канцелисте Министарства просвете. Завршио је гимназију, језичке и правне науке, био вешт у вршењу дужности и угледног владања. Практикант Јован Анђелковић, у својој 21 години 1844, био је нежењен, родом из Крушевца, запослен 1843. у Крушевачком суду, прво као бесплатежни, па као платезни практикант. Завршио је нормалну школу и теологију у Београду са одличним успехом. Добро је вршио дужности и поседовао приличне способности. Други практикант, Миладин Радовановић³⁹, двадесетогодишњак, нежењен и родом из Крушевца, запослен је 1842. године, као бесплатежни, па као платезни практикант. Од школа је завршио нормалну и Прву гимназију у Крагујевцу са добрим успехом, био добар у вршењу дужности и доброг владања.

38 Пошто је име у кондуит листи нечитко, податак је преузет из Љубодраг А. Поповић, *Шемајизам Кнежевине Србије 1839-1851*, 174.

39 Према Љ. А. Поповић, *Шемајизам Кнежевине Србије 1839-1851*, 175, Миладин Радовановић је постављен за млађег писара 03.12.1846.

Табела 11:
ГОДИШЊА ПЛАТА ЗАПОСЛЕНИХ У СУДУ ОКРУГА
КРУШЕВАЧКОГ 1844. ГОДИНЕ У ТАЛИРИМА

ЧЛАН СУДА	500 450
СЕКРЕТАР	350
ПИСАР	200
ПРАКТИКАНТ	100

Приметно је да су чланови суда били људи слабо школовани, али са искуством у државној служби. Секретар, писар и практиканти били су писмени и школовани, али млади људи, без много искуства и релативно скоро примљени у службу.

Што се тиче статистика из четрдесетих и педесетих година 19. века, не можемо увек рачунати да су биле поуздане. Наиме, не знамо на основу којих критеријума су израђиване. Такође су проблем мерила оног времена, која нису увек у складу са данашњим. Наравно, при сачињавању статистика проблем је спрема и знање људи који су на њима радили, као и могућа присутност фалсификовања и „фризирања“ података из неких разлога, који нам нису познати.

КАКО ЈЕ ФУНКЦИОНИСАЛА ДРЖАВНА ВЛАСТ У УНУТРАШЊОСТИ СРБИЈЕ СРЕДИНОМ 19. ВЕКА – ПРИМЕР КРУШЕВЦА

Следећи редови односиће се на покушаје пресељења Начелства Округа крушевачког, жалбе на Окружни суд у Крушевцу, спор Суда и Начелства истог града, као и тужбу Начелства против окружног благајника, који су се збили 1847-1849. године. Ови случајеви су занимљиви јер су сви на неки начин везани за локалне моћнике у Крушевцу, без чијег учешћа и знања се мало тога могло догодити, а то се такође односило и на материјалну корист. И поред бројних жалби на локалну власт, коју су добрим делом контролисали, дуго година су ове личности несметано деловале. Случајеви који су пред нама одраз су живота у малој средини у унутрашњости Србије средином 19. века. Такође, биће представљени случајеви из свакодневног живота Крушевачког округа, из којих се може видети како је Начелство решавало ситуације са којима се суочавало.

Личности које су главни актери приче која је пред нама су крушевачки окружни начелник Радован Петровић, државни саветник Петар Лазаревић и браћа Симићи. Према Буди Илићу, Радован Петровић, окружни начелник, био је познат по томе како је примао мито, присиљавао народ да кулуком обрађује његову земљу, секао општинску шуму, присвајао државну земљу. Једном приликом Крушевљани су се жалили кнезу на Радована Петровића, а кнез је наредио да се строго казне јер су „увредили достојанство кнеза тражећи од њега да их брани од зулума његових чиновника“.¹ Петар Лазаревић

1 Б. Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, 132.

Цукић је 1833. био старешина Крушевачког среза и један од најмоћнијих људи у Крушевцу у време кнеза Милоша. Петра Лазаревића, рођеног у селу Стопањи, у Крушевачкој нахији, усвојио је Павле Цукић, војвода жупски, који се 1812. повукао у Трстеник. Лазаревић је службовао у Београду, Карановцу (Краљеву), а затим је постао окружни начелник у Крушевцу, где је остао до 1842. године. У време Вучићеве буне 1842, Лазаревић је доведен у Београд као заточеник, али је, захваљући пријатељству са Томом Вучићем Перишићем, ослобођен и исте године постао члан Државног савета, што је остао до смрти 1849. године.² Стојан и Алекса Симић били су блиски људи из околине кнеза Милоша. После присаједињења шест нахија Стојан Симић је 1833. постао старешина у Левчу, а Симићи су Крушевац, место којим је командовао њихов отац у време Карађорђа, узели за породично средиште. Од кнеза су добили на поклон имања браће бегова Френчевић (Вренчевић), који су због отмице две Српкиње завршили у Београду пред судом. Кнез је претходно откупио имања Френчевића и то новцем из државне касе.³ Народ је тешко схватао разлику између породице Френчевића и Симића, јер, мислили су, није било велике разлике. Знало се да је Стојан Симић добио „на зајам“ 50.000 дуката ради агитације у корист Карађорђевића.⁴

2 М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српској народа новијега доба*, Београд 1979, 806-810; Б. Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, 107, 117.

3 А. Столић, *Ђорђе Симић: последњи српски дипломата 19. века*, Београд, 2003, 14; М. Гавриловић, *Милош Обреновић 3*, Београд, 1978, 424; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1986, 29-30; М. Стевић – Н. Бабић, „Конфискација имовине бегова Френчевића“, *Расински анали* 13 (2015), 85-92. О браћи Симићима в. и Н. Катанић, „Учешће браће Стојана и Алексе Симића у културним прегнућима XIX века“, *Саопштења* 14 (1982), 183-200; М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српској народа новијега доба*, 637-640, 643-648.

4 Б. Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, 132.

Зграда Начелства, касније Општина, грађена 1900-1904.

Начелници Округа крушевачког у периоду 1839-1851. године били су Петар Лазаревић и Радован Петровић, помоћници начелника Сима Прокић, Радован Петровић, Илија Николић, поново Сима Прокић, Сава Јовановић, Никола Радојловић, Јевта Теодоровић, Коста Лазаревић, Сима Зорић, Радивоје Милованчевић, Милутин Остојић, Милош Радивојевић и Петар Николић. Дужност писара вршили су Алекса Поповић и Тома Л. Протић. Места практиканата држали су Танасије Радосављевић, Милош Радивојевић, Павле Марковић, Станко Мутавцић, Јован Максимовић и Јован Миловановић. Благajници су били Радован Петровић, Јованча Вељковић, Станко Димитријевић, Јован Милосављевић и Риста Младеновић. Четири лекара су радиле при Начелству крушевачком у овом периоду: Јован Цомпо, Стефан Васић, Љубомир Радивојевић и Патриције Черни.⁵

5 Љ. А. Поповић, *Шемајизам Кнежевине Србије 1839-1851*, 74-75.

Према Попису државног имања у Округу крушевачком из 1846. године, крушевачко Начелство са канцеларијом је било смештено у двоспратној кући у Крушевцу, која је имала 6 соба, била је од дрвеног материјала и у врло лошем стању. Дошла је у власништво државе када су Турци напустили овај крај 1833. године. За време турске владавине народ округа направио је ову кућу за лесковачког Смаил-пашу, под надзором бившег ајана Сејдименца. Сејдименце је више пута тражио од државе да му се плати, што није уважено. Здање Окружног суда се 1846. налазило у кући у Крушевцу, која се састојала од 5 соба, а постојала је и остава одвојена од куће са две собе. Кућа је била изграђена од дрвета, поред ње су биле и две апсане⁶, и све је било у прилично добром стању. Кад су Турци напустили варош 1833, држава је купила кућу од ајана Сејдименце.⁷ Наиме, према Б. Илићу, најтежи проблем био је откуп имања лесковачког паше Смаила, ујака бегова Френчевића, и Челеби Али Агића, који је био најбогатији земљом. Смаил-паша поседовао је две велике једноспратне куће, изграђене од дрвета на високим каменим темељима, које су се издвајале висином и начином градње. За време управе ајана Сејдименце подигнуте су кулуком, у мањој од пет соба становао је Сејдименце, а у већој је обитавао Смаил-паша, док је био у посети сестрићима. Побегавши из Крушевца пре успостављања званичне српске власти у Крушевцу, будући да је био на злом гласу, априла 1833. Сејдименце се вратио да прода куће, проценивши их на 6.000 дуката. Кнез Милош је јавио судијама да подсети Сејдименцу да су куће грађене кулуком, те су тиме својина народа. Да се не би за-

6 Просторије у којима је био смештен притвор, постојао је при окружном суду и начелству.

7 „Попис државних имања у Округу крушевачком 1846. године“, у: Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 427.

Бегова кућа у Грчком шору. Налази се на углу Југ Богданове и Караџићеве улице. Према неким подацима верује се да је ова кућа у турско време била нека врста царинарнице. После ослобођења (1833) кућу је купио Живко Шокорац, истакнута политичка личност крушевачког краја средином 19. века. Затим је постала власништво Петра Поповића, помоћника окружног начелника. Отуда је и брдо, на коме се кућа налази, дуго носило назив "Помоћниково брдо". Задржан је ранији изглед, чак и пушкарнице у подруму. Фотографија настала 60-их година 20. века. (<https://www.restoranbagdala.com/almanah-bagdalske-price-istorija-bagdala/karadziceva-ili-grcki-sor-srce-krusevca>)

мерио Смаил-паши, наредио је да се куће откупе за 4.000 дуката.⁸

За потребе Начелства крушевачког је 1844. обављена куповина ствари. Купљена су 2 стола која су израдили столари, један је смештен у канцеларију где су се одржавале седнице, а други у благајни. Затим, у списак је улазио сто за бројање новца у благајни, сто за писарницу, 5 дрвених столица, 2 сламене столице, 3 мастионице, 2 лењира, маказе, 2 свећњака, 2 кофера за касу, један гвоздени, други кожни и вага за дукате.⁹

⁸ Б. Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, 122.

⁹ „Списак купљених ствари за Начелство крушевачко“, у: Б. Перуничић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 395-396.

Министарство унутрашњих послова је крајем 1843. године одобрило потребни материјал за грађење апсане при Начелству Округа крушевачког. Начелник Радован Петровић је марта 1844. године писао Министарству по овом питању. Здање у којем се тада налазило Начелство било је знатно оштећено и старо, те није било изгледа да ће се моћи користити дуже времена. Било је доста удаљено од вароши и смештено уз цркву, те се присуством Начелства и апсеника нарушавало поштовање цркве. Начелник је сматрао да није тренутак да се подиже апсана, већ је предлагао Министарству да се на неком другом месту подигне здање Начелства и апсана, јер постојећа зграда је била стара, све више неупотребљива и није била ни за какве оправке. Министарство се сложило са овим мишљењем, с тим што се захтев за изградњом нове зграде Начелства имао начинити тек кад постане извесно да је дотадашње здање постало неупотребљиво.¹⁰

У пролеће 1844. године Арбанаси су се узбунили и спремали за оружани напад на српску страну границе, те је Начелство Округа крушевачког било принуђено да пошаље своје уходе преко границе да би сазнало намере Арбанаса и могло на тај начин да адекватно делује. Начелство је ради тога, према одобрењу министра унутрашњих послова, из своје касе издала 2.466 чаршијских гроша. Са тако малом сумом спречена је знатна штета коју би Арбанаси нанели народу у Крушевачком округу, а Начелство је тражило да се тај трошак уважи, што је кнез са Саветом одобрио јула исте 1844.¹¹ Наиме, српске пограничне власти реаговале су на ан-

10 „Покушај грађења апсане у Крушевцу“, у: Б. Перуничкић, *Крушевци у једном веку 1815-1915*, 403-404.

11 „Издатак Начелства Округа крушевачког због слања ухода у Арнаутлук“, у: Б. Перуничкић, *Крушевци у једном веку 1815-1915*, 404. Види и „Извештаји из Крушевца и других страна о припремама Арнаута да нападну Србију“, у: Б. Перуничкић, *Крушевци у једном веку 1815-1915*, 405-413; У. Шешум,

тиреформну побуну Арбанаса, познату као побуну Дервиш цара. Турска власт имала је намеру да прикупи заостали порез и регруте за редовну низамску војску. Ово је почетком 1844. године изазвало побуну Арбанаса на скоро читавом простору Старе Србије. Успели су да потисну слабе турске гарнизоне и овладају Лесковачком, Врањском, Прокупачком, Куршумлијском, Приштинском, Гњиланском, Скопском, Кумановском, Дебарском, Тетовском и Гостиварском нахијом. Побуњеници су укинули институције турских власти, протерали локалне управитеље и чиновнике или су они сами побегли, а, након освајања Врања и Лесковца, део арбанашке војске је кренуо ка Прокупљу и Нишу. Нишки мухафиз је подигао степен борбене готовости и поставио јаке страже на свим прилазима ка Нишу. Арбанашка побуна била је својим добрим делом усмерена против српског становништва. Чим су стигле вести о побуни и нападима на српска села, српске пограничне власти су добиле задатак да будно прате догађања у суседним пашалуцима и да шаљу детаљне извештаје српској влади. Антиреформни устанак Арбанаса 1844. године трајао је релативно кратко. После сукоба са турском војском коју је водио Омер паша Латас код села Катланова у близини Скопља и код Качаника, устанак Дервиш цара је сломљен.¹²

Осман-бег Френчевић из Крушевца је, децембра 1844. године, посредством Хафус-паше нишког, тражио дозволу да прода своје читлуке и земље заостале у Крушевцу и да му се

„Арбанаси у Поморављу 1815-1834“, у: *Алексинац и околина у прошлости: 500 година од првој писаној йомена 1516-2016*, главни и одговорни уредник Сузана Рајић, Алексинац, 2016, 125-154.

12 С. Недељковић, „Алексинац – капија српске заграничне акције ка југу (1833-1844)“, у: *Алексинац и околина у прошлости: 500 година од првој писаној йомена 1516-2016*, 170-172.

надокнади штета из времена када је прогнан из Крушевца.¹³ Начелство је од Френчевића тражило све тапије и добило њих осам, које је марта 1846. послало Министарству спољних послова да би оно утврдило да ли је Френчевић имао право на продају земље. Министарство спољних послова је тапије вратило Начелству и препоручило му да иследи да ли је Френчевић поседовао наведену земљу и када му је изашла из власништва, на који начин ју је поседовао и ко је у том тренутку и на који начин поседовао, те да ли је наведена земља варошка или сеоска и колико је удаљена од вароши. Ислеђење је Начелство послало Министарству спољних послова, а ово је поднело предмет Државном савету на разматрање и решење. Савет је фебруара 1847. нашао да неки од поседа наведених у предмету нису били власништво Френчевића, него су спадали под читлук, те држава није могла дозволити да Турчин ту земљу прода. Када је други део поседа био у питању, Савет је сматрао да ствар треба још једном боље да се иследи. Остатак поседа је већ био продат, док је у случају једног поседа и сам Френчевић сумњао да ли је још имао било какво право на њега. Са мишљењем Савета сложио се и кнез јула 1847. године.¹⁴

Решавање питања разношења поште такође је спадало у надлежност Начелства Округа крушевачког. Наиме, Начелство је маја 1846. године писало Министарству унутрашњих послова поводом проблема преношења поште од Јанкове клисуре до Карантина алексиначког и обратно. До тада, када је преко зиме на Јастрепцу падао велики снег и пут постајао непроходан, разношење писама је падало на терет народа Среза

13 „Земље Осман-бега Френчевића у Крушевцу“, у: Б. Перуничих, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 414-415.

14 „Тапије на земље које је поседовао Осман-бег Френчевић“, у: Б. Перуничих, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 439-447; „Земље Френчевића“, у: Б. Перуничих, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 448-451.

и Округа. Начелство је молило Министарство унутрашњих послова за упутство на који начин би се пошта зими могла преносити на овој релацији, а да то не падне народу на терет.¹⁵

Пошто држава у Крушевцу није имала потребне зграде за смештај својих органа власти, браћа Симићи су почетком марта 1847. године предложили да им држава да на пет година 10.000 царских дуката без камате, а Симићи би уступили држави своја добра на коришћење. У кући браће Симића, која је некада припадала браћи Френчевић, могло се сместити, према њиховој процени, окружно начелство, а ако би се на другој постојећој згради од цигле подигао још један спрат, постојали би услови и за смештај окружног суда. У великој кући постојале су четири собе на горњем и четири собе у доњем делу. У згради од цигле постојале су две веће и две мање магазе (складишта), од којих су се могле направити собе, и под целом зградом налазио се један мали и два велика подрума, од којих су могле настати апсане. На плацу близу чаршије се, такође, налазила кућа близу велике куће, са три собе и једном кухињом. Начелство је могло у овим зградама одмах наћи смештај, а тренутно се за смештај истог плаћала годишња кирија од 50 царских дуката, за услове који нису пружали удобност. Такође, имовину браће Симића која се састојала од воденице и земље, баште и винограда, држава је, и у случају да јој нису потребни, могла издати под закупнину од 150 царских дуката годишње.¹⁶

Начелство Округа крушевачког 1848. било је смештено у згради која је била у власништву државног саветника Петра

15 „Проблем преношења поште од Јанкове клисуре до карантина алексиначког“, у: Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 428-429.

16 Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 451-452; Архив Србије (=АС), Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење (=МУД-П), ф5 р15а/1847

Кућа браће Симића

Лазаревића, који ју је држави издавао под кирију. Петар Лазаревић је намеравао да 1848. године ову зграду прода, а купац би, по свој прилици, тражио велику кирију. Начелству је предстојала селидба, између осталог, и зато што је у старој згради постојала опасност по архиву институције. По овом питању, Начелство је послало Министарству унутрашњих послова предлог да се пресељење изврши у државни магацин, који се налазио на лепом и удобном месту и није био у употреби. Био је зидан од цигле и могао се преуредити да у њему буду четири собе за смештај. Оправка не би коштала више од 200 царских дуката, а Начелство би у тој згради могло остати више година. Министарство унутрашњих послова је молило Државни савет да изда решење поводом овог питања.¹⁷ Савет је Министарству унутрашњих послова препоручио да изви-

17 Б. Перуничкић, *Крушевци у једном веку 1815-1915*, АС, Државни савет (=ДС), Но. 152/1848.

Кућа браће Симића, спреда

ди да ли је зграда браће Симића, која се налазила у Крушевцу, била погодна да се Начелство у њега смести, а да се не морају чинити нови издаци на поправке. У случају да стање одговара, Министарство је требало да уђе у погодбу са браћом Симићима, те сазна по којој би цени они држави уступили зграду и да о томе поднесе представку Савету.¹⁸

Никола Јовановић се априла 1848. жалио кнезу на Суд Округа крушевачког, а нарочито на чланове Суда, секретара Прокића и Лазара Марића, који нису желели да окончају две Јовановићеве парнице, једну око дуга, а другу са чланом Савета Петром Лазаревићем због баште, поведену пре осам година. Чланови Суда су забрањивали Јовановићу да продаје своја интабулирана¹⁹ добра, да он не би имао прихода и да би одмах Суду положио интабулацију, који би добра бољем куп-

18 АС, Државни савет (=ДС), Но. 152/1848.

19 Укњижена.

цу продао испод руке. Јовановић је молио за правду, а Кнежево представништво је молбу послало Министарству правде на надлежни поступак.²⁰

Новембра 1847. године избио је неспоразум између Суда и Начелства Округа крушевачког. У питању је било решење крушевачког Суда о чувању апсеника, које је, према тврдњи Начелства, било више одлука секретара Суда Марића, него решење самога Суда, пошто је потписано од секретара и члана Суда, који у том тренутку није био присутан. На такво решење Начелство је дало одговор, који Суд није хтео да прими и по практиканту га је вратио са изјавом секретара Марића „носи, носи, носи ту бљувотину, поздрави господу Началничества нека учтивије пише и казни их кад не уме боље да решава, нека чека г. началника из Београда за закљученијем, наждеру се јутром ракије па не знаду шта раде“. Начелник Округа крушевачког, Радован Петровић обратио се Министарству унутрашњих послова с молбом да оно надлежним путем преда спорни акт Суду Округа крушевачког, те да код Министарства правде издејствује да секретар Суда убудуће не наноси увреде Начелству и његовим члановима. Начелство се позивало на Јована Шурдиловића, практиканта Суда који је вратио акт Начелству, и благајника Јованчу Вељковића, који се затекао у канцеларији када је секретар Марић увреду изговорио. Министарство унутрашњих послова је писало Министарству правде да, пошто се и само увери да у поступку Суда постоји грешка, наложи истом да акт послат од Начелства прими, па ако има нешто против њега, поступи како је службено прописано.²¹ Министарство правде

20 АС, Министарство иностраних дела, внутрено одељење (=МИД-В), ф1 р254/1848

21 „Начелник Округа крушевачког Радован Петровић Министарству унутрашњих послова“, 7/19. 12. 1847; „Министарство унутрашњих послова Министарству правде“ 20.12.1847/1.01.1848, АС, МУД-П, ф6 р5/1848.

је издало налог Суду Округа крушевачког да прими решење Начелства, пошто је Суд био дужан да сваки акт Начелства прими и обрнуто, па уколико постоји противљење, нужно је било поднети жалбу против решења Министарству правде.²² Фебруара 1848. Суд Округа крушевачког је Министарству правде описао цео случај и по актима и извештају Суда ви-дело се да је Суд у свему поступио према дужности и да му се кривица за неспоразум није могла приписати. Суд је молио Начелство за ствар коју је оно по дужности требало да чини, тј. апсанција²³ је увек требало да буде код апса, да преступник не би имао могућност да побегне. Неспоразум између Начелства и Суда Округа крушевачког због Стефана пандура, који је био одсутан за време чувања апсеника, решен је налогом Министарства унутрашњих послова да Начелство мора одредити једног пандура који је требало да надгледа само апсану, без других дужности, како апсана не би остала без контроле.²⁴

Октобра 1848. године начелник Округа крушевачког Радован Петровић жалио се Министарству унутрашњих послова на окружног благајника Јованчу Вељковића, који је одбио да, после притужбе пандура, изврши наређење окружног начелника и уклони свог коња из штале у којој је држава плаћала кирију само за пандурске коње. Притом је благајник упутио начелнику многе безобразне и неприкладне речи, те је начелник Петровић у жалби Министарству тражио од истог да реши овај случај. Министарство унутрашњих послова се обратило Министарству финансија да оно наложи Јованчи

22 „Министарство правде Министарству унутрашњих послова“, 31.12.1847/12.1.1848, АС, МУД-П, ф6 р5/1848

23 Особа која је надгледала притвор и притворенике.

24 „Привремени министар правде Стефан Стефановић Министарству унутрашњих послова“, 29.05/10.06.1848; „Министарство унутрашњих послова Министарству правде“, 7/19.06.1848, АС, МУД-П, ф6 р5/1848

Вељковићу да спорног коња уклони из штале за коју је држава плаћала кирију и опомене га на понашање. Министарство финансија је испитало благајника Вељковића о овом случају кад се нашао у Београду, те одлучило да га за сада не опомиње, јер, по исказу Вељковића, спорни коњ више није био у пандурској штали, а љага непристојног понашања више је падала на окружног начелника. Министарство финансија је сматрало да би се тек подробном истрагом могло доћи до истине који је од двојице, начелник или благајник, прешао границу пристојности.²⁵

Јованча Вељковић се жалио Министарству финансија на окружног начелника Петровића, како му је овај својим грдњама нанео многе увреде и нарушио му част. Министарство финансија је жалбу Вељковића проследило Министарству унутрашњих послова, те ставило акценат на то да се окружни начелник према нижим чиновницима опходи са мржњом и самовлашћу, а на тај начин су се ширили омраженост и неповерење. Министарство унутрашњих послова је жалбу послало Радовану Петровићу, да се изјасни поводом ње. Министарство унутрашњих послова је, пак, нашло да тужба благајника Вељковића нема утемељење и да је неистинита, те тражило од Министарства финансија да Вељковића због сплетки и поступака који су сејали раздор, укори. Интерес државе јесте био да се виши чиновници према млађима опходе са предусретљивошћу и да их не омаловажавају код виших власти, али такође, с друге стране, да млађи чиновници поштују старије, те да их не понижавају и да не шире непослушност и неуважавање. Начелниково изјашњење је посредством Министарства унутрашњих послова прослеђено Министарству финансија, које је нашло да се оно заснива

25 АС, МУД-П, ф1 р9/1849

на празним речима и да је наружено непристојним изразима, које је тужилац, благајник Вељковић, навео у тужби, те да се наводи оптуженог начелника не могу уважити. Наиме, Министар финансија је начелника упитао да ли жели да се личне увреде постојеће између њега и благајника комисијски иследе, а овај је одговорио негативно, уз жељу да се његовим речима да пуно поверење и тиме навукао још већу сумњу да благајникова тужба у нечему мора бити основана. Министарство финансија је фебруара 1849. године сматрало да овај предмет треба оставити да мирује, пошто је благајник премештен у Округ ћупријски, а оставило могућност мешовите комисијске истраге.²⁶

У надлежност Начелства Округа крушевачког спадало је и решавање спорова између житеља различитих села у Округу. Трговци и занатлије разних еснафа вароши Трстеника жалили су се Начелству јула 1848. године због поновног подизања и прављења чаршије у суседном селу Медвеђи, у Срезу левачком Округа јагодинског, јер се тиме чинила штета трговцима и занатлијама вароши Трстеник. Чаршија у Трстенику је била стара и лежала на самој обали Мораве, која је граничила Крушевачки и Јагодински округ, те су Трстеничани имали више купаца и муштерија из Среза левачког, него са друге стране Мораве. Трстеничка чаршија је била грађевински најновија и у њу су Трстеничани све своје имање уложили и позадуживали се, а, изградњом чаршије у Медвеђи, претила је опасност да трговци Трстеника банкротирају и буду приморани да се одселе. Зато су Трстеничани молили Начелство да се у Медвеђи не подиже нова чаршија без нужде, због штете која би се нанела Трстенику. Општина Медвеђе је још 1844. поднела молбу Министарству унутрашњих послова да се у Медвеђи

26 *Исто.*

отвори чаршија. Министарство је послало молбу кнезу на решавање, који јој није изашао у сусрет.²⁷

Постојала је преписка између Начелства Округа крушевачког и Министарства унутрашњих послова поводом крчења границе према Турској. Начелство је јануара 1848. године обавестило Министарство да има врло мало добро очишћеног простора око пограничне линије, а разлог је био што је терен сам по себи незгодан, јер погранични кордон Округа крушевачког није лежао на равници и правој линији, већ на потоцима, врлетима и конфигурацијски неприступачном земљишту. Пут који је водио од Суповца до Ибра дуж границе увек је народ крчио и чистио у пролеће и јесен, али је и тај посао тешко ишао, јер је све што се крчило за кратко време поново нарасло, те је чишћење терена захтевало стални ангажман народа, што није било могуће. Свака општина је три пута годишње ишла на оправљање пограничног плота или на чишћење пута на граници, а на сваком изласку губила је недељу дана. Закључак начелника Петровића био је да стање мора остати какво је било и до тада.²⁸

Јула месеца 1849. године у Крушевачком округу се појавила колера. Начелство је поднело извештај Министарству унутрашњих послова, уз преглед разболелих, који је поднео начелник Среза крушевачког. Током јула пала је киша и ваздух се изменио, па је колера почела да се мање шири, него у први мах. Народ је саветован у присуству окружног лекара како да се сачува од колере и како да се понаша у случају обољења. У Мајдеву је оболело и умрло двоје, у Купцима једна особа, у Гркљану је оболело петоро, а умрло двоје, у Мудра-

27 „Жалба Трстеничана због подизања чаршије у Медвећи“, у: Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 418-420.

28 „Питање крчења границе према Турској“, у: Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 457.

ковцу је оболело шесторо, умрло троје. У Ломници је од троје оболелих преминуло двоје, а у Паруновцу је све троје оболелих преминуло.²⁹

Епидемија тешке болести била је у Крушевцу и раније. Априла 1840. године начелник Округа крушевачког, Петар Лазаревић, писао је Министарству унутрашњих послова поводом болести која се појавила претходних дана у Крушевцу, од које је народ почео да умире, не болујући више од 24-30 сати, а највише пет дана. Сваки дан сахрањивало се по двоје, троје мртвих. Начелник је молио Министарство да пошаље искусног доктора да испита ову болест и предузме мере за борбу против ње. Министарство унутрашњих послова је током априла 1840. препоручило Начелству да одмах из суседног Округа Јагодинског позове у Крушевац тамошњег лекара др Белона, да болест добро испита и примени сва потребна средства за њено сузбијање. Начелству је лекар требало да подноси извештај о свом раду сваких осам дана, које је оно требало да шаље Министарству.³⁰

Сређивању прилика у ослобођеној Србији сметала је хајдучија, те су се Турци преко својих људи у Цариграду жалили да су српске власти неспособне да заведу ред на својој територији и залагали се да им се не дозволи присаједињење шест нахија, које су биле у оквиру Србије у време Првог устанка. Кнез Милета Радојковић је 1821. године добио наређење да одмах поведе борбу против хајдука. Ако би хајдуци одбили да се одрекну хајдуковања, Радојковић је требало да им растури породице, против њих организује хајку и да их прогони. Породице познатих хајдука Мандрде и Сатилика Радојковић

29 „Болест колера у Округу крушевачком“, у: Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 468-469.

30 „Епидемија тешке болести у Крушевцу“, у: Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 383-384.

је пребацио преко Мораве на турску територију, а хајдуцима у Варварину, Катуну и Суваји понудио је опроштење злодела, ако се покоре и одрекну хајдуковања. Кнез Милош је преко мајора Браљинца наредио капетану Веселину Ђирковићу 1823. године да на Беговом брду, близу Крушевца, подигне вешала и точкове за мучење, похвата хајдуке и стане на крај хајдучији. И касније, после присаједињења шест нахија, хајдучија је била велико зло, а добар начин њеног искорењивања било је премештање хајдучких породица у друге крајеве Кнежевине. Према обавештењу Јована Обреновића из 1836. године, из Ужичког округа је у Пепељевац, крај Крушевца, пресељено пет кућа хајдучких породица, са 30 чланова.³¹

Начелство Округа крушевачког известило је августа 1846. године Министарство унутрашњих послова у каквом се стању налазила породица хајдука Милоја Илића из Ратаја, убијеног од стране Руденичана. Министарство је новембра исте године желело да сазна да ли се породици погинулог при хватању хајдука треба дати награда у новцу, као и породици погинулог Николе терзије из Тулежа, због њихових заслуга.³²

Септембра 1849. године Начелство Округа крушевачког послало је извештај Министарству унутрашњих послова поводом хајдучије. Дуже времена је хајдуковао Арса Арнаутин из Ратине, Среза карановачког Округа чачанског, са своја три друга, Тривуном Н, родом из Бугарске, Стеваном, својим братом из Плане, Среза јошаничког, и Андријом Милутиновићем, такође из Ратине. Чинили су многе штете народу по општинама Гокчаничкој, Гочкој и Планској Среза јошаничког и у Срезу карановачком. Ова група је неутралисана 1.

31 Б. Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, 109, 119.

32 „Гоњење хајдука“, у: Б. Перуничић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 429-433.

септембра 1849. С једне стране били су притиснути стражом начелника Среза карановачког, а са друге стражом Филипа Прибаковића, начелника Среза јошаничког, па су напустили стара места и отишли у село Корлаће Среза јошаничког код Радована Н. на два дана и две ноћи. Затим су отишли у село Рвате код старца Давида, те везали њега и његовог једног сина, а позвали су другог сина Радоњу, који није био код куће. Радоња је, сазнавши од жене за позив, отишао и ствар открио свом кмету Милутину Шћеловићу, који је окупио неколико пограничних стражара и неколико наоружаних сељана. Послуживши се лукавством, хајдуци су наведени да наиђу на стражаре и сељане, те су у обрачуну Арса арамбаша и Тривун на месту погинули, Стеван је рањен смртно, а Андрија доста опасно у руку, те су се предали. Андрија је послат Начелству, а Стеван не, због тешких рана. Остало је да Начелство пошаље Андрију Окружном суду, исто тако и Стевана, у случају да преживи.³³ Кнез са Саветом је послао налог Министарству финансија да се из државне касе Радоњи Давидовићу изда 5 царских дуката, Милутину Шћеловићу 2, а стражарима из оближњих пограничних караула 10 царских дуката.³⁴

Начелство је реаговало и на тужбе против учитеља, поднете Министарству просвете. Коста Ристић из Крушевца жалио се септембра 1850. године Министарству просвете на крушевачког учитеља Јована Царевића, који је, наводно, његовог сина Лазара у млађој школи тукао и дете је боловало месец дана, те је то чинио и на јавном месту пред сведоцима, да би, на крају, отерао Лазара из школе. Министарство просвете је јавило Начелству Округа крушевачког да је дознало о слабир

33 „Извештај о убијеним хајдуцима“, у: Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 470-471.

34 Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, 471-472.

способностима и сасвим лошем владању учитеља старијег разреда Јована Царевића, те је препоручило да Начелство одмах поднесе извештај о раду и понашању овог учитеља. Начелство у први мах није поднело извештај, те је Министарство наложило да то неодољно учини и без пристрасности. Начелник Радован Петровић поднео је извештај Министарству просвете о Јовану Царевићу октобра 1850. године. У њему је изнео да Царевић није био картарош, мада их је понекад играо са чиновницима ван школског времена и пио по једну кафу, али није био пијанац, јер ракију није ни конзумирао. Такође је изнео да Царевићево понашање са децом није било незаконито и да није тукао децу по јавним местима, већ кажњавао по које дете за кривицу у школи према постојећим законима и прописима. Родитељи су се жалили на учитеља, верујући извештајима своје деце, а други су то чинили из личних разлога, а нико се на Царевића није жалио Начелству. Мада је Царевић био човек доброг владања, Начелство је, да би се и овакве тужбе избегле, саветовало Царевића да са свим грађанима буде у добрим односима, те је овај савет Начелства имао доброг успеха и ствар се смирила. Што се тиче способности учитеља Царевића, начелник је сматрао да је за то питање надлежнији школски управитељ.³⁵

Истраживања показују да су уставобранитељи желели да успоставе, очувају и ојачају мир и поредак у унутрашњости. Међутим, немар и неред су били чести, недисциплиновани кметови чинили су бројне злоупотребе водећи општинску касу, општинска власт није најбоље функционисала због недовољно способних људи у њеним редовима. Локални чиновници као полицијска власт још нису били изградили аутори-

35 „Тужба против учитеља крушевачког Јована Царевића“, у: Б. Перуничкић, *Крушевци у једном веку 1815-1915*, 499-501.

тет, административне одлуке су се често тешко извршавале. Чиновнике који су се понашали бахато и чинили злоупотребе било је тешко поднети и настало је опште незадовољство радом чиновника. Полиција је добила стварну снагу када јој је дато право кажњавања преступника, полицијским законом који је донео министар унутрашњих дела Илија Гарашанин 1850. године, под именом *Казниџелни Законик за џолицажне џресџуџнике*.³⁶

36 М. Свирчевић, *Локална уџрава и развој модерне срџске државе: од кнежинске до оџшџинске самоуџраве*, 132-133. В. Ивана Крстић Мистрицеловић, „Доношење и значај Полицијске уредбе из 1850. године“, *Безбедносџ 1-2* (2009), 414-432.

ЗАКЉУЧАК

Државна власт у Србији времена Првог устанка, кнеза Милоша и уставобранитеља суочавала се са бројним изазовима. Требало је, с једне стране, војним и дипломатским успесима, ослободити територију Србије од турске власти и стећи аутономију. С друге стране, појавила се потреба за уређеном државом, административном поделом, организованом локалном управом, да се омогући прелаз са турске на српску државну организацију, што је захтевало и трансформацију административног, финансијског, економског, саобраћајног система и, постепено, самог српског друштва и свести српског народа. Сматрамо да период од 1804. до 1839. године, до краја прве владавине кнеза Милоша Обреновића, представља континуитет, по питању српске државности, пошто је то период Српске револуције (1804–1835), по питању развоја права, јер су у то време настали први прописи, закони и устави из 1835. и 1838, а, такође, и у друштвеном контексту. Саме правне норме и устави, регулисали су и друштвене односе, касније то чини и уставобранитељска влада, која доноси велики број првих модерних закона и прописа који су постепено преобразили српско друштво и државно уређење, попут *Српској грађанској законика* из 1844. Малим корацима, српска држава, борећи се за своју аутономију, а потом и за независност, мењала је и обликовала српско друштво.

На организацији судства се од прве године Револуције, па надаље, константно радило, што говори да је организовано правосуђе била нужна потреба обновљене државе и друштва. Оно је било један од стубова власти у земљи. Свест српских устаничких власти о важности правне државе и законитости

представља одраз друштвеног стања у ондашњој Србији. Са развојем државе и усложњавањем законодавства и судство је постепено попримало своју јаснију и сложенију форму. Правосудни систем српске нововековне државе развијаће се непрекидно током прве половине 19. века, а коначну форму добити 1860-их година.

О функционисању судова у време прве владавине кнеза Милоша сведочи почетак измена и допуна у *Пословнику* из 1828, које је Народни суд издао 15. марта 1829, где се говори да су кнез и Народни суд приметили злоупотребе у судовима, да су неки од судија били пристрасни и неодговорно вршили своју дужност, а неки чак и умножавали своје приходе под закриљем Народне касе. Стога су чланови магистрата опоменути на своје дужности, с препоруком да их што потпуније извршавају.¹ Ни у другостепеној судској инстанци, Народном суду, није, изгледа, било много боље, па је кнез Милош у *Пословнику* Народног суда од 21. децембра 1828. наредио кнезовима (судијама) и писарима да се „чести ради, чина и достојанства свог и Суда, којег су членови, чувају од странствовања по малама као скитнице и ноћници“, да женска лица не доводе у суд и да их не позивају на блуд, као њихови претходници.² Чини се да поред свих прописа кнез Милош није успео да заведе ред у судовима. Велике промене донео је Устав из 1838, који је послужио као основа за уређење правосуђа у српској држави 19. века. Свакако да је судство до Устава из 1838. било под великим утицајем и надзором кнеза, који је био највиша судска инстанца и често доносио одлуке према сопственом схватању праведности. Многи предмети

1 М. Петровић, *Финансије и услове обновљене Србије до 1842* I, 608.

2 „Пословник Народног суда“ (09. / 21. децембар 1828), чл. 13, у: Т. Живановић, *Законски извори*, 70.

нису никад ни дошли пред судове, а народ се често опредељи-вао да кнез као владар донесе пресуду, што говори да је било потребно време да народ прихвати и упозна нови, још увек недовољно изграђен судски систем. Народ је тражио решења за брже и ефикасније суђење.

Судство и судски поступак у вези је и са полицијским властима, јер је у току Првог српског устанка велики део полицијске власти прешао у надлежност судова (магистрата). Успостављање установе Министарства за внутрена дела 1811. године представља први покушај да се дужности полицијске власти одвоје од општих дужности унутрашње државне управе. Између 1815. и 1820. године, од устанка до појаве установе судова у држави кнеза Милоша, истиче се апсолутна надлежност полицијске власти за све државне послове, полиција је судила све грађанске и кривичне ствари осим случаја смртне казне. Успостављањем судова у време кнеза Милоша, полиција губи судску власт. Као што је речено, до маја 1835. године нахијски (окружни) судови називани су магистратима, а од тада па до септембра 1837. године исправничествима, када им је враћен претходни назив. Исправничества су била мешавина судских и полицијских власти, у градовима су вршила локалну полицијску власт, а у окрузима судила грађанске и кривичне ствари. Уставом из 1838. године полицији је одузета судска и велики део административне власти. Јула 1839. године издата су наставленија окружним, среским и општинским властима за вршење државне управе. По *Уставу о пројенију окружних начелства* од 24. 07. 1839. године, у надлежност полицијских власти спадала је и брига за јавни ред и мир, одбрана и заштита народа од злочинаца, скитница и развратника, истрага кривичних дела, те су тиме полицијске власти учествовале у појединим фазама кривичног судског

поступка. Начелство се састојало од четири одељења: полицијског, казначејног, санитетског и војног. Вршило је надзор над радом среских начелства, старало се о јавном реду и миру и супротстављало се хајдучији. Према наредбама министарстава, а нарочито Министарства унутрашњих послова, у чијој је ресорној надлежности било, обављало је послове прикупљања пореза и послове везане за војску, надзора над трговином, индустријом, саобраћајем и пољопривредом.³

Уставобранитељска власт је настојала да раскине са аутократским начином владања, те једним од његових основних обележја — правном несигурношћу. Постојала је тежња да се Србија изграђује на принципима уставности и законитости, на којима се инсистирало и раније, али су сада постојали бољи услови. У другим законодавним доменима (државноорганizacionом и грађанскоправном) постигнути су значајни резултати, док је у домену материјалног кривичног права успех био половичан. Општи кривичноправни појмови су потпуније регулисани, посебни одређеније постављени, прописи су били технички дотеранији а број инкриминација увећан, али кривичноправни поредак није био потпуно уређен.⁴ Право у доба уставобранитеља је већим делом резултат стања и околности у држави. Околности су диктирале политику настанка кривичних прописа. Та политика и њени циљеви нису имали трајни карактер нити су планирани на дуже стазе, а одликовао их је недостатак теоријске утемељености.⁵

3 D. Alimpić, „Policija“, u: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* III, Zagreb, 1928, 535-536; Lj. Popović, *Načelstvo Okruga šabačkog 1839-1890*, Arhiv Srbije, Beograd, 1974, 10.

4 С. Пихлер, „Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године“, *Анали Правној факултету* 1-2 (1974), 150-151.

5 Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш, 1991, 61.

Основна идеја уставобранитељског режима била је да обезбеди личну сигурност и грађанска права сваком појединцу. За то су били потребни писани закони и организовано судство. Утицај уставобранитеља на државне послове почео се осећати одмах после Устава из 1838, а постао је неоспоран тек након избора Александра Карађорђевића за кнеза 1842 године. Организација судова није се одвијала лако и мењала се све време уставобранитељског режима. Почетне године организације српског правосуђа након Устава из 1838. биле су основа, полазиште, са првим законима и расписима којима су установљене судске инстанце и надлежност Министарства правде, те тумачена примена поменутих закона у судовима. Многе законске регулативе су недостајале — *Грађански законик* донет је 1844, а први *Законик о грађанском судском поступку* тек 1853. *Допуништелна правила у смотрењу суђења по частии грађанској и криминалној* и њихово објашњење из 1845. били су недовољни да попуне празнине у судском поступку. Описана законодавна делатност била је једини ослонац правосудне струке и полазиште за даљи рад на судском законодавству и у томе је њен значај. Сваки почетак је тежак, па је на организацији судова морало још много да се ради.

Крушевац, као једна од кључних тачака у борби за ослобођење од турске власти, привремено је ослобођен за време Првог српског устанка (1806–1813), а коначно 1832/1833. године. Пре ослобађања, Крушевачка нахија је припадала Лесковачком пашалуку. Нахија крушевачка се, после ослобођења, у почетку састојала из три среза, Козничког, Јастребачког и Моравског. Када је 1834. године Србија подељена у пет великих сердарстава, територија каснијег Крушевачког округа припадала је Расинском сердарству, са главним сердаром Милетом Радојковићем. Годину дана касније, када је Србија

подељена на војне команде, територија каснијег Крушевачког округа припадала је Моравско-подринској војној команди, са седиштем у Чачку и под војним командантом Јевремом Обреновићем. Кад су крајем 1835. године успостављена исправничества, за сваки округ по једно, постојала су три среска капетана: крушевачки, жупски и моравски.

У 19. веку крушевачки крај се динамичније развијао него у ранијим столећима, па је после коначног ослобођења често мењао етничку, демографску и социјално-економску структуру, развијајући се у модерну варош, нарочито због близине границе према Старој Србији, Цариградског друма и најкраћег пута из централне Србије до Косова, који је ишао преко Јастрепца до прелаза на Преполцу. Као важно регионално средиште за пределе на северу и југу и транзитно подручје, крушевачки крај је друмским саобраћајницама повезивао Србију са Косовом и Босном.

Проблеми који су се тицали Крушевца у време кнеза Милоша били су организација државне управе, обезбеђење границе и граничног подручја, уређење аграрног питања и анулирање сељачких обавеза према Турцима, уређење пореског система, регулисање градске привреде, оживљавање пограничне трговине, школство и просвета и обнова црква и манастира, регулисање здравствених прилика и уређење санитетске службе, решавање питања турских непокретних имања у вароши, рад на урбанизацији, насељавање Крушевца српским становништвом из Турске и других земаља, регулисање односа државне власти према злоупотребама чиновника и старешина. Такође, требало је решавати политичке проблеме Крушевца, као у случају Милетине буне 1835. године. Милош је у Крушевцу укинуо институције из времена турске власти и прогласио право сељака на посед

земље коју је овај обрађивао за време Турака. Начело је било да Турци нису могли имати, изузев ретко, легално стечени или наслеђени посед на српском селу, па су сви читлуци били анулирани и одбијен је захтев читлук сахибијама на накнаду, јер је тражено да покажу старе тапије. Спахије, као и мукаде, биле су обештећене, трајно, у паушалном износу, који је ушао у општу суму Српског трибута Порти. Милош је заштитио сељаке од злоупотреба представника власти наредбом из 1834, којом сеоским кметови добијају наређење да попишу случајеве бесправног кулука који је затражио баш капетан Крушевачке капетаније Веселин Ђирковић. У двадесет и једном селу је капетан бесправно користио рад 2963 сељака, те је позван на одговорност и смењен. Након расправљања о премештању старе чаршије, покушај је само делом успео због отпора старих житеља Крушевца. Градска пијаца је у великој мери примала производе села и Крушевац се развио у живо трговачко и извозно место. Занати нису много напредовали, а у целом округу је забележен велики број трговаца. Кнез Милош је свима који су желели признавао статус српских грађана. То је био случај са бившим турским поданицима грчког или цинцарског порекла из Сачисте, предела Загорја у Епиру, чак и из Мореје. Потомци овог становништва су се временом асимилovali, прихватили обичаје и средину Крушевца, те се претопили у Србе.

Општински кметови и кнезови, користећи више него други тадашње привредне могућности, закупљивали су и спахијски десетак и захватили су у туђу земљу; да би хранили своју стоку заграђивали су жирородне планине, користили разне трговинске могућности, па и кулук за обраду својих имања. Кнез Милош је, августа 1833, наредио кметовима и народу Нахије крушевачке да разрезу по 4 оке пшенице и 6

ока јечма на сваку пореску главу и да се то подели и члановима суда и кметовима, јер су кметови кулук правдали тиме што им је народна служба одузимала доста времена, које би иначе посветили својим домаћинствима

Када је повучена нова српско-турска граница, догодило се да су на доста места поједини сеоски атари једним делом припали Србији, а другим делом остали у Турској. Тако се дешавало да је село остало на једној страни, а сеоска имања, пашњаци, ливаде, њиве, виногради, воденице, појила за стоку, сеоски путеви, делом или у целини, припали другој страни. На већем броју места нове границе долазило је до неспоразума, спорова, свађа, инцидената и оружаних сукоба. Ови догађаји од локалног значаја били су предмет дипломатске преписке и решавања виших српских и турских управних инстанци, уз поједине случајеве, када је била потребна интервенција кнеза Милоша и Порте.

Суд Округа крушевачког представљао је део система окружних судова, који су били носиоци судства у Србији и од њихове ефикасности зависио је рад осталих судских инстанци. Наш циљ је био да представимо оквире, на основу првих статистика, у којима је функционисао Крушевачки окружни суд, да га сместимо у контекст, покушамо да „оживимо“ његов персонал и дамо могућност за даља истраживања историје овог Суда, којим би се маркирали његово место и улога у животу Округа, а и српског правосудног система.

Наведени случајеви говоре о функционисању државних власти на локалном нивоу у Србији средином 19. века. Видимо да локални моћници, који су понекад истовремено били у самим врховима државне или и сами представници локалне власти, учествују или утичу на рад локалних државних органа, у циљу остварења сопствених интереса и личне користи.

Врло често је добар део локалне имовине био у својини ових моћника. Према нижим чиновницима и обичним људима су се понашали као наредбодавци, њихова реч се углавном свуда чула и сви послови у локалу су се одвијали на неки начин у вези са њима. Против локалних моћника постојале су бројне тужбе на злоупотребе, али и поред њих су се они одржавали на положају и несметано деловали. Врло је приметно да је читава Србија била под контролом и управом малог круга елите локалних моћника са добрим везама и положајима у врху државне власти, који су били међусобно повезани и сарађивали, а некада су им се интереси и сукобљавали. Такође, наведени случајеви су сведочанство да је и у раду самих државних органа било међусобних трвења и нетрпељивости и да сарадња различитих институција власти није увек била на највишем нивоу. С друге стране, надлежни у министарствима су тужбе начелника из унутрашњости ипак разматрали и нису увек прихватили сервиране информације олако, те локални моћници, нпр. начелник Петровић, нису увек добили решење које су испрва желели, већ оно које је више било ствар компромиса, тј. најмање штетно по странке, истину и саму државну управу.

Када су у питању случајеви из свакодневне делатности Начелства, који су се тицали различитих и разноврсних активности из живота Крушевачког округа, односећих се на хајдучију, упаде Арбанаса, епидемије болести, жалбе на учитеље, тужбе грађана суседних села, пренос поште, чишћење и крчење подручја дуж границе са Турском, те решавање молбе Френчевића за продају њихових заосталих имања, Начелство је било у сталној преписци са Министарством унутрашњих послова и другим надлежним министарствима. Ствари су решаване у складу са могућностима и ситуацијом на терену,

у складу са развојем државног апарата младе српске државе. Државна управа се развијала учећи на покушајима и грешкама, мањкавости, пристрасности и злоупотребе су постојале, али је држава настојала, решавајући разноразна питања, да нађе решења која би задовољила све – грађане, државу и локалне моћнике.

БИБЛІОГРАФІЈА

Архивски фондови:

Архив Србије

Државни савет (=ДС)

Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (=МУД-П)

Министарство иностраних дела – Внутрено одељење (=МИД-В)

Извори:

Арсенијевић, Лазар Баталака, *Историја српској усџанка I*, Београд, 1979.
Guzina, Ružica, *Opština u Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo prvi (1804-1839)*,
Beograd, 1966.

*Деловодниј љроџокол од 1812. маја 21. до 1813. авјустја 5. Кара-Ђорђа Пеџ-
ровића*, приредио Исидор Стојановић, Београд, 1848.

Ђурић, Јанићије, „Копија историје сербске сочињавана Јанићијем Ђу-
рићем“, у: *Казивања о српском усџанку 1804*, приредила Д. Самарџић,
Београд, 1980.

Живановић, Тома, *Законски извори кривичној љрава Србије и истџоријски
развој његов и њеној кривичној љравосуђа од 1804. до 1865*, Београд, 1967.
Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I, Београд, 1841.

Караџић, Вук, „Правитељствујушчи совјет српски“, у: *Исти, Истџоријски
сјиси II*, Београд, 1969, 49-111.

Караџић, Вук, „Милош Обреновић, кнез Србији или Грађа за српску ис-
торију новог времена“, у: *Исти, Истџоријски сјиси I*, Београд, 1969,
21-106.

Караџић, Вук, *Прва љодина српској војевања на дахије*, Тршић-Београд,
1979.

Љушић, Радош, "Попис пореских глава, кућа и чланова мировних судова
из 1839", *Мешовија грађа 9* (1981), 7-192.

Ненадовић, Матија, *Мемоари*, Београд, 1947.

О љраду љосјодсјива ми, Крушевицу, [приредили] Ђорђе С. Костић и Љубо-
драг П. Ристић, Београд; Крушевац, 1997.

Пејтон, Ендру Арчибалд, *Србија, најмлађи члан евројске љородице или Бо-
равак у Београду и љујвовања љо љланинама и шумама унујџрашњоости*

1843. и 1844. године, с енглеског превео Бранко Момчиловић, Нови Сад, [1845]1996.
- Перуничкић, Бранко, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, Крушевац, 1971.
- Петровић, Вукашин и Никола, *Грађа за историју Краљевине Србије II*, Београд, 1884.
- Пирх, Ото Дубислав пл. *Пушовање њо Србији у години 1829*, превео Драгиша Т. Мијушковић, Београд, [1830] 2012.
- Роровић, Љубодраг, *Наџелство Округа шабаџког 1839-1890*, Архив Србије, Београд, 1974.
- Поповић, Љубодраг А. *Шемањизам Кнежевине Србије 1839-1851*, Београд, 1999.
- Први српски усџанак: акџа и џисма на српском језику I, 1804-1808*, у редакцији Р. Перовића, Београд, 1978.
- Пројџокол и рејисџар Шабаџкој мајисџрајџа од 1808. до 1812. године*, приредио Радомир Ј. Поповић, Београд, 2010.
- Савић, Велибор Берко, *Карађорђе: докуменџи I, 1804-1809*, Горњи Милановац, 1988.
- Са кайџаном г'Ормесоном 1877.: 22 дана у двоколицама кроз Србију*, [приредила] Драга Вуксановић-Анић, Београд, 1980.
- Стојанчевић, Владимир, „Урежденије суда за Шабац и Шабаџку нахију, од 12. јануара 1811. године“, *Зборник Истџоријској музеја Србије* 11-12 (1975), 61-65.
- Устџави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, Београд, 1988.

Литература:

- Alimpić, Dušan, „Policija“, у: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka III*, Zagreb, 1928, 534-538.
- Влаге Србије : 1805-2005*, [Радош Љушић ... и др.], Београд, 2005.
- Велимировић, Данијела, *Кидле, баклаве и фисџани: џтрадиционална маџеријална кулџура Срба у XIX и џочешком XX века*, Београд, 2021.
- Вулетић, Александра, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд, 2008.
- Вукићевић, Миленко, „Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године“, у: *Криминалистџика у Србији (Ковчежић за истџорију) 1793-1914*, приредио и обрадио Живојин Л. Алексић, Београд, 1996.
- Гавриловић, Јован, *Речник џеографџско сџајџистџични Србије*, текст речника припремио за штампу и прилоге саставио и написао Милорад Радевић, Београд, [1846]1994.

- Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновић II-III*, Београд, 1978.
- Думић, Оливера, Небојша Ђокић, „Крушевачке цркве за време османске владавине“, у: *Кайија Поморавља у духовној историји српског народа: ѿемајски зборник*, уредници Сузана Рајић, Голуб Јашовић, Иван Бецкић, Љубиша Васиљевић, Својново-Крушевац, 2017, 103-112.
- Живановић, Тома, *Основи кривичног права: ошшии гео*, Београд, 1922.
- Илић, Буда, *Историја Крушевца 1371-1941*, Крушевац, 1971.
- Илић, Радомир М. *Крушевац: историјско-ѿојоѿрафска моноѿрафија*, Београд, 1908.
- Јанковић, Драгослав, *Историја државе и права Србије у XIX веку*, Београд, 1955.
- Јанковић, Драгослав, *Srpska država Prvog ustanka*, Београд, 1984.
- Југовић, Милутин Р. *Инциденти у Окружју Крушевачком 1834-1924*, Пинус записи 3, Београд, 1996.
- Катанић, Надежда, „Учешће браће Стојана и Алексе Симића у културним прегнућима XIX века“, *Саопштења* 14 (1982), 183-200.
- Крстић Мистрицеловић, Ивана, „Доношење и значај Полицијске уредбе из 1850. године“, *Безбедности* 1-2 (2009), 414-432.
- Кулаузов, Маша, *Посиууак ѿред Аѿелационим и Касационим судом ѿо Законику о ѿрађанском судском ѿосиууку из 1865. ѿодине*, Нови Сад, 2015.
- Љушић, Радош, „Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805-1918)“, *Српске стиудије* 1 (2010), 81-126.
- Љушић, Радош, *Вожд Карађорђе: биоѿрафија*, Београд, 2003.
- Љушић, Радош, „Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)“, *Историјски ѿласник* 1-2 (1981), 107-125.
- Љушић, Радош, *Историја српске државности II. Србија и Црна Гора: нововековне српске државе*, Нови Сад, 2001.
- Љушић, Радош, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд, 1986.
- Љушић, Радош, *Прво намесништво*, Београд, 1995.
- Љушић, Радош, „Srpska sloboda“, *Архив за правне и друштвене науке* 2 (1992), 353-368.
- Марјановић, Чедомир, *Крушевац: историјско-културни ѿрепед ог ѿстанка до данас*, Београд, 1933.
- Марковић, Божидар, *Уѿденик српског кривичног ѿосиуука с обзиром на ѿројекати кривичног ѿосиуука за Краљевину СХС*, Београд, 1926.
- Милићевић, Милан Ђ., *Поменик знаменитих ѿуди у српског народа новејега доба*, Београд, 1979.

- Миљковић-Катић, Бојана, „Пореска политика уставобранитеља“, *Историјски часопис* 57 (2008), 219-236.
- Мирковић, Зоран С., *Карађорђево законик: (кривично, породично и државно право устаничке Србије)*, Београд, 2008.
- Мишић, Синиша, Небојша Ђокић, „Капија Поморавља у историјској и војно-стратегичкој географији“, у: *Капија Поморавља*, уредници Владимир Стојанчевић, Синиша Мишић, Александар Булатовић, Варварин, 2011, 109-152.
- Момчиловић, Бранко, „Поговор“, у: Ендру Арчибалд Пејтон, *Србија, најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и његовања њо њанинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, с енглеског превео Бранко Момчиловић, Нови Сад, [1845]1996, 251-256.
- Недељковић, Славиша, „Алексинач – капија српске заграничне акције ка југу (1833-1844)“, у: *Алексинач и околина у прошлости: 500 година од првој писаној помена 1516-2016*, главни и одговорни уредник Сузана Рајић, Алексинач, 2016, 155-174.
- Николић, Драган, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш, 1991.
- Новаковић, Стојан, *Уставно уређење и закони Карађорђево времена*, Београд, 1988.
- Папазоглу, Димитрије, *Кривично право и правосудје у Србији (1804-1813)*, Београд, 1954.
- Петрић, Вера, „Кривична дела против власти и кривична дела злоупотребе дужности у Србији 1815-1839. године“, *Историјски гласник* 4 (1966), 77-91.
- Петрић, Вера, „Кривична дела против живота и тела у судској пракси Србије кнеза Милоша“, *Анали Правној факултету* 1 (1959), 76-94.
- Петрић, Вера, „Кривична дела против породице, брака и полног морала у Србији за време кнеза Милоша“, *Анали Правној факултету* 3-4 (1959), 316-334.
- Петрић, Вера, „Кривична дела против похаре и утаје за време прве владе кнеза Милоша“, *Анали Правној факултету* 3-4 (1965), 298-312.
- Petrić, Vera, „Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine“, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 1 (1966), 81-94.
- Петровић, Давор, „Град очима другог: Крушевац у страним путописима и белешкама XV-XIX века“, *Antropologija* 17, 3 (2017), 9-17.
- Петровић, Мита, *Финансије и уставанове обновљене Србије до 1842. I*, Београд, 1901.

- Пихлер, Станко, „Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године“, *Анали Правној факултету* 1-2 (1974), 47-61.
- Рајић, Сузана, Данко Леовац, „Поморавље и Крушевац у другој половини 19. и почетком 20. века“, у: *Кайија Поморавља у духовној историји српској народа: шемајски зборник*, уредници Сузана Рајић, Голуб Јашовић, Иван Бецић, Љубиша Васиљевић, Својново-Крушевац, 2017, 119-126.
- Речник српскохрватској књижевној и народној језика III: Вразнуиш-ишчурина*, Београд, 1965.
- Свирчевић, Мирослав, *Локална управа и развој модерне српске државе: од кнежинске до ојштинске самоуправа*, Београд, 2011.
- Стевић, Миломир – Николина Бабић, „Конфискација имовине бегова Френчевића“, *Расински анали* 13 (2015), 85-92.
- Стојанчевић, Видосава, „Етничке и културне карактеристике Крушевца и крушевачких приградских насеља 1833-1983. год.“, у: *Видосава и Владимир Стојанчевић о крушевачком крају*, одговорни уредник Миломир Стевић, Крушевац, 2003, 95-127.
- Стојанчевић, Видосава, „Становништво и обичаји крушевачког краја у 19. веку (1833-1878)“, у: *Крушевац кроз векове: зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, Крушевац, 1972, 143-166.
- Стојанчевић, Владимир, „Два оружана сукоба на српско-турској граници из времена прве владе кнеза Милоша Обреновића“, у: *Видосава и Владимир Стојанчевић о крушевачком крају*, одговорни уредник Миломир Стевић, Крушевац, 2003, 153-156.
- Стојанчевић, Владимир, „Зашто је кнез Милош наредио конфискацију имања крушевачких бегова Вренчевића“, у: *Исти, Из историје Србије Дружио устанка и кнез Милошеве владе 1815-1839*, Београд 1995, 96-101.
- Стојанчевић, Владимир „Крушевац за време кнеза Милоша“, у: *Крушевац кроз векове: зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, Крушевац, 1972, 133-142.
- Стојанчевић, Владимир, „Протокол Шабачког магистрата из времена Првог српског устанка“, *Глас* 420/16 (2012), 249-258.
- Столић, Ана, *Ђорђе Симић: последњи српски дипломата 19. века*, Београд, 2003.
- Шешум, Урош „Насељавање Крушевца 1832-1839“, у: *Кайија Поморавља у духовној историји српској народа: шемајски зборник*, у: *Кайија По-*

моравља у духовној историји српског народа: џемајски зборник, уредници Сузана Рајић, Голуб Јашовић, Иван Бецић, Љубиша Васиљевић, Својново-Крушевац, 2017, 113-118.

Шешум, Урош, „Арбанаси у Поморављу 1815-1834“, у: *Алексинач и околи-на у прошлости: 500 година од првог писаног помена 1516-2016*, главни и одговорни уредник Сузана Рајић, Алексинач, 2016, 125-154.

Шешум, Урош С. *Србија и Сивара Србија (1804-1839)*, Београд, 2018.

State Authorities of the Kruševac County in the 1840's: legal and social aspects.

The judiciary is one of the most important functions in a newly-created state. Significant effort was made by the leaders of the First Serbian Uprising (1804–1813) to create the new Serbian state's judiciary system. Serious work on the foundation of the legal, executive and judiciary authority had already begun in 1804, when first courts were founded. The earliest legal acts considering Serbian courts were passed in 1805 and later in 1809 and 1811. The court and judicial authority were under the jurisdiction of the Council, founded in 1805. A new constitutional reform of 1811 created the Great Vilayet Court, as some kind of Ministry of Justice. Two important laws, on the basis of which judicial proceedings took place during the First Serbian Uprising, were the *Law of Prota Mateja* and the *Code of Karađorđe*.

The supreme judiciary institution before the Constitution of Sretenje (1835), was the National Serbian Court in Kragujevac, often called the National Court. It was abolished in 1835 and its duties were passed to the Council, divided into the Regulative and the Judicial department. The Great Court existed since 1837, meaning that Serbia at the time had five-level judiciary — communal courts, magistrates (district courts), the Great Court, the Council, the prince. First district courts were established in 1823, 1824, 1826, 1827 and 1833.

The Constitution of 1838 anticipated the Court of Appeal, as a court of the second degree, which was situated in the capital. It strictly inspected and judged lawsuits that passed through lower courts. In that way, three kinds of courts were established —

communal, district first-degree courts and the Court of Appeal in the state capital. Until the Constitution of 1838, judicial authority had not been independent and it interloped with the police. Authority of cassation was in the hands of the prince.

Judicial independence was not directly prescribed by the Constitution of 1838, but it contained some regulations which were to ensure judicial independence, by separating the judiciary function from the administrative and giving strength to the professional expertise of judges. However, judicial independence was relative and quite undetermined.

By the end of 1838, the Merchant Court was founded in Belgrade, and it was in operation for less than two months. It was established again in 1859. Belgrade was the residence of the First-degree Court for the Town of Belgrade (Prvostepeni sud za varoš Beograd) since 1841. It had jurisdiction over lawsuits among citizens from inner parts of the country and foreigners who lived in Belgrade.

Communal courts consisted of the president and two members and had jurisdiction for handling civil lawsuits of minor value and criminal matters for which lower punishment was administered.

District or first-degree courts consisted of the president, three members and other standard personal, with jurisdiction to question and judge in the first degree civil law-suits, criminal acts and merchant lawsuits that were not under the jurisdiction of communal courts.

The Court of Appeal considered in the second degree acts judged by district courts in the first degree.

The Supreme court was founded in 1846 and, as the court of the third and final degree, considered lawsuits that had already been judged by the first and second degree court. The Court of Cassation was established in 1858. It was abolished in 1860, and the Court of Appeal became the only higher court.

The judiciary and the judicial process were also related to the police authorities, since during the First Serbian Uprising a large part of the police authorities came under the jurisdiction of the courts (magistrates). The establishment of the Ministry of the Interior in 1811 represents the first attempt to separate the duties of the police power from the general duties of the internal state administration. Between 1815 and 1820, from the uprising to the appearance of the institution of courts in the state of Prince Milos the absolute power of the police authorities for all state affairs was emphasized, and the police tried all civil and criminal matters except for the death penalty. With the establishment of courts in the time of Prince Milos, the police lost judicial power. As it was said, until May 1835 the Nahi (district) courts were called magistrates, and from then until September 1837, *Ispravničestvo*, when their previous name was returned. *Ispravničestva* were a mixture of judicial and police authorities, exercising local police authority in cities, and trying civil and criminal cases in districts. The Constitution of 1838 deprived the police of judicial and much administrative power. In July 1839 county, district and municipal authorities were issued the instructions for the administration of state affairs. According to the Establishment of District Municipalities, dated July 24, 1839, the police authorities were also responsible for public order and peace, the defense and protection of people from criminals, vagrants, and perpetrators, and the investigation of criminal offenses. The Municipalities consisted of four divisions: police, cashier, medical and military. They supervised the work of the village principals, and furthermore took care of public order and peace. According to the orders of the ministries, and especially the Ministry of the Interior, under whose jurisdiction they functioned, they carried out tax collection and military affairs, and also oversaw trade, industry, transport and agriculture.

This book presents examples from the mid-19th century Kruševac county which illustrate how the state authorities functioned in that area. These examples are taken from the practice of the Municipality and County court of Kruševac. The cases before us are a reflection of life in a small environment in the Serbian provinces in the mid-19th century.

The cases mentioned in this book speak of the functioning of local government at the local level in Serbia in the mid-19th century. We see that local power-makers, who were at the same time at the very top of the state or themselves representatives of the local government, participate in or influence the work of local state bodies, for the purpose of realizing their own interests and personal gain. Quite often, a good deal of local property was owned by these powerful people. They acted as commanders, their word was mostly heard everywhere, and all the business on the local level was in some way related to them. There were numerous allegations of abuse against the local powerful, but in spite of these, but their actions remained as before. It is very noticeable that the whole of Serbia was under the control and administration of a small circle of elite local powerful with good connections and positions at the top of state power, who were interconnected and who cooperated, and sometimes their interests were conflicting. Also, the cases cited testify to the fact that in the work of the state bodies themselves there was mutual friction and intolerance and that the cooperation of different institutions of government was not always at the highest level. On the other hand, the ministries which were superior to the the chief of the municipality, still considered complaints and did not always accept the information served lightly. Local powerful, e.g. Chief Petrovic, did not always get the solution they initially wanted, but the one that was more a matter of compromise, i.e. least damaging to the parties, the truth and the government itself.

This book offers a short introduction about the organization of communal and district courts in the Principality of Serbia after the Constitution of 1838, the list of communal courts in the District of Kruševac with its staff, statistic data of law-suits, incomes and expenses of District court of Kruševac, and biographies of the members of its staff in 1844.

The district court of Kruševac represented a part of the Serbian district court system, which was the foundation of the judiciary in Serbia. Our intention was to mark the place and role of this Court in the life of the District, and also in the Serbian judicial system, hoping to encourage further research of this Court's history.

РЕГИСТАР ИМЕНА

- Аги Агић, Челеби 92
Анђелковић, Јован 86
Арсенијевић, Лазар Баталака
11-12, 21
Бобовац, Јован 29
Браљинац, Милосав 85, 106
Валтровић, Михаило 54
Велимировић, Данијела 52
Вељковић, Јованча 100-103
Војиновић, Лазар 26
Вренчевић, Ахмед-бег 55
Вренчевић, браћа 55-58, 90, 97
Вренчевић, Осман-бег 95-96
Вукићевић, Миленко 20
Вучић Перишић, Тома 90
Гавриловић, Даница 20
Гарашанин, Илија 109
Главаш, Станоје 52-53
Гоцић, Сава 70
Грујовић, Божидар 11, 14-15
Грујовић, Михајло 26
Добрњац, Петар 32, 52
Д'Ормесон, Емануел 62
Ђокић, Небојша 48
Ђорђевић, Милисав 24
Ђурђевић, Јанко 24
Ђурић, Јанићије 11
Живановић, Тома 25
Живковић, Јања 70
Живковић, Милоје 54
Зорић, Сима 66
Илић, Буда 69, 89, 92
Илић, Радомир М. 51
Исмаил-паша 56, 92-93
Јанковић, Драгослав 14
Јанковић, Павел 66
Јевтимијевић, Ђорђе 66
Јовановић, Никола 99
Југовић, Иван 26
Карађорђевић, Александар 115
Караџић, Вук 15-16, 18-19, 27
Лазаревић Цукић, Петар 7, 89-91,
97-99, 105
Лазаревић, Лука 24
Љушић, Радош 30
Марашли Али-паша 27
Марић, Лазар 99-100
Марићевић, Теодосије 11
Марјановић, Чедомир 68
Марковић, Илија 24
Марковић, Сима 19
Митесер, Јозеф Паул 62
Мишић, Синиша 48
Молер, Петар 28
Момчиловић, Бранко 63
Мупић, Алија 59
Мутавцић, Вучко 68, 85
Ненадовић, Јаков 12, 18, 22, 53
Ненадовић, Матеја 12-13, 15, 17-18
Николајевић, Голуб 86
Новаковић, Петар 13
Новаковић, Стојан 25
Обреновић, Јеврем 48, 106, 116
Обреновић, Милан 53
Обреновић, Милош 27, 29-31, 33-
35, 37, 45, 53, 55-58, 63-64, 66,
70, 90, 92, 111-113, 116-118
Омер-паша Латас 95

- Папазоглу, Димитрије 20
Пејтон, Ендрју Арчибалд 62-63
Петровић, Вељко 24
Петровић, Давор 62
Петровић, Карађорђе 11-12, 15,
19-20, 23, 25, 52-53
Петровић, Радован 7, 89, 91, 94,
100-102, 108, 119
Петровић, Сава, архимандрит 53
Петрович, Радич 52
Петронијевић, Аврам 43
Плавшић, Милош 69
Поповић, Николај 54
Прозоровски, А. А. 19-20
Прокић, Симеон А. 85
Протић, Ђорђе 43
Протић, Милован 54
Протић, Мирко 86
Рабас, Јован 13
Радовановић, Миладин 86
Радојковић, Милета 7, 47, 53, 55-
56, 64, 105, 115-116
Радоњић, Миљко 26
Ристић, Коста 107
Родофиникин, Константин К. 18-20
Сава из Купинова 13
Савић, Велибор Берко 25
Сејдименџа, ајан 55, 92
Симић, Алекса 43
Симић, Алекса 90
Симић, Стојан 68, 90
Симићи, браћа 7, 89, 97, 99
Станојловић, Велисав 24
Стефановић, Стефан Тенка 43
Стојковић, Миленко 52
Стратимировић, Стеван,
митрополит 11
Тасић, Никола 86
Тодоровић, Павле 54
Ђирковић, Веселин 64, 106, 117
Френчевић види Вренчевић
Хафус-паша 95
Царевић, Јован 107
Читак, Петар 13
Шашит-паша 47, 55
Шехсивар Абди-паша види
Шашит-паша
Шокорац, Живко 85
Шурдиловић, Јован 100

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

347.9(497.11)"18"

94(497.11 Крушевац)"18"

94(497.11)"18"

ПОПОВИЋ, Мирослав М., 1981-

Државна власт у Крушевачком округу 1840-их : правни и друштвени аспекти / Мирослав М. Поповић. - Крушевац : Историјски архив Крушевац ; Својново : Удружење за културу и уметност Логос, 2023 (Београд : АТЦ). - 134 стр. : илустр. ; 21 cm

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 121-126. - Summary: State Authorities of the Kruševac County in the 1840's : legal and social aspects. - Регистар.

ISBN 978-86-80836-57-7 (ИАК)

а) Правосуђе -- Крушевац -- 19в б) Крушевац -- Друштвена историја -- 19в в) Србија -- Историја -- 19в

COBISS.SR-ID 121128713

